

А.КАЩЕНКО

Запорожская
Глава

А. КАЩЕНКО

ЗАПОРІЗЬКА СЛАВА

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

ПРАГА 1941

ВИДАВНИЦТВО »КОЛОС«

Права застережені.

Обгортка праці проф. Р. Лісовського.

Друковано 5000 примірників

DRUCKEREI

DES PROTEKTORATES BÖHMEN UND MÄHREN IN PRAG
TISKÁRNA PROTEKTORÁTU ČECHY A MORAVA V PRAZE

»Було колись — в Україні
Ревіли гармати.
Було колись — запорожці
Вміли панувати.«

Т. Шевченко.

I.

Те, про що я казатиму, діялося за часів Великої Руїни. А сталася та руїна на Україні ось через що.

Славний гетьман наш Богдан Хмельницький, більше як за два віки до наших часів, огнем і мечем визволив Україну зпід польської кормиги. Але ні з якого боку Україна не мала ніякого захисту, а звідусіль її оточали вороги: з південної сторони татари та турки, з сходу Московське царство, а з заходу Польща. До того ж ще, на лихо нам і собі, польський король не схотів жити поруч з вільною Україною, як з рідною сестрою, та почав знову на нас воювати, щоб під свою владу підхилити.

Тоді Хмельницький, щоб захистити Україну, став з Московським царем у спілку, умовившись, щоб як вороги насідатимуть на Московщину, то Україна б порятунок їй давала, як же хто утискуватиме Україну, то Московщина б їй допомагала.

Спершу Москва, справді, почала за Україну воювати з Польщею, але далі не додержала умови, тай послала сказати польському королеві отак:

»Ніж нам за Україну воювати, та кров своїх людей проливати, то краще поділимо її поміж себе. Вона велика, — буде й на тебе, й на мене.«

На тому й король польський згодився, тай розкраяли вони Україну надвоє, а Дніпро зробили межою поміж Польщею та Московщиною. Та так потайки це зробили, що українці про ту подію не зразу й довідалися.

Таким робом Україна, ставши у спілку з Москвою, не тільки не знайшла собі у неї оборонця своєї волі й незалежності, а навпаки — придбала ще й другого гнобителя, ще могутнішого за Польщу, так що після того, коли хто з гетьманів намагався знову визволити Україну від неволі, як от, наприклад, Петро Дорошенко, то на його накидалася не сама Польща, як було раніш, а вже вдвох з Московщиною.

Богдана Хмельницького, підчас поділу України, на світі вже не було, і наша батьківщина, що тільки недавно визволилася з неволі, не мала ще часу упорядкуватись і зміцніти, а через те й не мала змоги міцно стати за свою волю, єдність і незалежність, не мала змоги подужати двох могутніх сусідніх ворогів... І почалося на Україні лихоліття, що народ прозвав »Великою Руїною«.

На правому боці Дніпра козаки обірали одного гетьмана, а на лівому треба було обірати іншого, бо цей мусів присягати королеві, а той цареві.

Гетьмани забували, що вони брати, і кожен мав на думці, щоб опанувати другою половиною України. Через те вони починали воювати між собою, піднімаючи братів на братів... І точилася по Україні братня кров, руйнувалися і випалювалися оселі і городи, а діди й жінки козаці тинялися по руїнах, поки не вмірали з безхліб'я.

Люди лютували на своїх гетьманів, не розуміючи, з чого пішли ті розрухи й усобиці, та скинувши одного гетьмана, обірали собі іншого... Але після цього ставало ще гірше, бо на Україні одразу бувало по три й по чотири гетьмани, і всі вони між собою воювали.

У такі смутні часи на необоронену Україну набігали хижі татарські орди, що пробували у Криму та по степах від Дунаю вздовж Чорного моря аж до Кубані. Татарва забірала у неволю з сіл і городів України стільки людей, скільки хотіла.

Сусіди, що поділили Україну поміж себе, не мали сили й бажання захистити її від татарів; гетьманам же українським забороняли озброювати багато козаків, бо боялися, щоб не скинула Україна з себе того ярма, що вони на неї наділи.

На Запорозжжі у ті тяжкі часи був кошовим славний лицар, Іван Дмитрович Сірко.

Ще за покійного гетьмана Богдана Хмельницького бився Сірко з ворогами своєї землі і тоді ще здобув собі велику славу поміж козаками. Після смерти Хмеля, як пішов розрух між гетьманами, Сірко завжди давав потугу тому, хто, як він розумів, бився за правду; прочувши ж, що польський воєвода Чарнецький зруйнував оселю покійного Богдана, Суботово, і викинув геть з домовини його останки, Сірко з низовим товариством запорозьким грізною карою пройшов по Україні, геть проганяючи польське військо.

Перекидаючись з запорожцями з одного краю України до другого, Сірко не забув і про третього одвічного ворога України бусурмена, і через те ніколи не кидав з очей татарської орди. Як тільки було орда лагодилася набігти на християнські землі, він залишав усе і йшов перестрівати орду; а як коли

не постерігав перепинити її на поході з Криму, то сам вкидався у необоронені татарські землі, щоб орда, почувши про те, повертала назад.

Не один раз воював Сірко Крим і морем. Не один раз ходив він байдаками у лимани під турецький Очаків, під Акерман і дунайські городи. Якби списати все те, що Сірко на своєму віку наробив, та полічити всю ту шкоду, що він чинив бусурменам, то певно, що не стало б ні паперу, ані кульок на щотах. Через те у своєму оповіданні ми зачіпаємо тільки дещо з останніх років його життя.

За все довге життя Сірко не знав невдачі. Його орлині очі, здається, бачили те, що робилося по чужих землях, а вуха чули те, про що радились його далекі вороги. Він вгадував їх думки і попереджав їх заміри раніше, ніж вороги налагоджувалися наскочити на славне Запорожжя.

Старість, що вже притрусила »оселедець« славного запорожця сніговою порошою, не перепиняла йому військової праці, і він гарцював на своєму сивому огирі поруч з молодиками, витолочуючи копитами запорозьких коней татарські степи і добуваючи вічну славу козацтву і всій Україні.

II.

За часів славного кошового Сірка та за гетьмана чигиринського Дорошенка, недалеко від значного города Умані, у селі, рясно помережаному зеленими садками, жила удова козака Чміля, Пріська, з дочкою Санькою. Пріська зосталась після чоловіка ще молодою, але заміж не пішла, а господарювала сама біля свого господарства та ростила, як квіточку, дочку Саню, яка зосталась після батька на десятому році.

Минуло шість років, і Санька виросла і розквітча-

лася дівочою красою. Моторно працює вона весь день, допомагаючи матері, а увечері весело співає з подругами на вулиці пісень, грає у гуси, у горидуба і, мов метелик, крутиться поміж молоддю... А тут почав уже задивлятися на неї бравий парубок з їхнього ж села, Грицько Зачепа.

Щодалі, то все частіш Грицько біля Саньки, та все пильніш зазирає їй у вічі, а Санька з того погляду мліє, ... і любо їй те, ... і Грицька вона не цурається.

Одного вечора, як парубки з дівчатами грали на леваді у горидуба, Санька, тікаючи від Грицька, забігла аж за кущі, але Грицькові того тільки було й треба: він піймав її там, міцно стулив у обіймах та й поцілував. Палахнуло з того серце дівчини коханням, і через кілька днів обіцялася вона Грицькові стати за дружину, а через два тижні після того подавала вже й рушники.

Любо та тихо кохались молодята, Санька і Грицько, нетерпляче дожидаючись Покрови, коли мали спаруватися навіки... Але не так склалося, як жадалося: насунулося несподіване лихо і згубило їхню долю... Набігла на Україну татарська орда, та так набігла зненацька, що не тільки по селах, а навіть і в самій Умані не встигли люди ані озброїтись, ані поховатись, і поки почули про орду, то вже їхні оселі полум'ям понялися.

Зачувши на селі гвалт і побачивши татарів, Грицько Зачепа вхопив батькову шаблю і кинувся до хати своєї милої, але там уже господарювали невірні.

Ватажок татарського загону, що набіг на село, бравий молодий татарин, Джумалі Ага, на очах Грицька, мов хижа шуліка, вхопив його маленьку Саню, і скрутив їй за спину руки.

Грицько бачив, як нещасна Саньчина мати зубами, мов вовчиця, укусила невірного за руку, але не вспів він до їх доскочити, як мати лежала вже долі мертва, а Саньку Джумалі Ага держав зомлілу в обіймах. Лютою звірюкою кинувся був Грицько на бусурмена, але того захистила ціла купа татар з гострими шаблями.

Бачучи свою милу у руках бусурмена, Грицько був байдужий до того, скільки навколо неї ворогів. Він почував тільки, що треба рятувати кохану дівчину. Це почуття дало йому нелюдську міць, і він, махнувши двічі важкою шаблею, зняв голови двом невірним... але тут його вхопили ззаду за ноги, звалили на землю і надавили так, що йому забило дух.

Прочунав Грицько тільки від гострого болю. Це його били батогами, щоб він устав; але встати йому було не легко, бо його руки були зкручені за спину і зязані.

»Боже мій, де Саня?« було першою Грицьковою думкою... Спромігшись підвестись, він озирнувся навкруги.

Але милої його вже не було поблизу. Він тільки бачив, як посеред полум'я і крові татари ловили людей, що метушилися мов вівці по кошарі. Хто оборонявся, того вбивали, а хто не мав чим оборонятись, того вязали і батогами гнали на майдан, немов отару. Дівчат і молодиць всіх вязали і виводили у другий бік за село.

Не багато ще минуло часу, і на тім місці, де поміж зеленими садками жовтіли солом'яні стріхи хат, zostалися тільки роззявлені печі та підіймалися від їх угору чорні димарі. Поміж тими руїнами, по вулицях і дворищах валялися порізані та замордовані

люди, та де-не-де тинялися старі, не потрібні татарам діди та баби.

Через годину Санька угурті з десятьома іншими дівчатами бігла по степу за конем Джумалі Аги, привязана до сідла довгою сирицею. Поруч бігли гурти полонянок і полоняників за другими татарами, а щоб ясир, як звали татари живу здобич, не дуже заважав коням, позад всякої купи їхав татарин і підганяв полоняників, бючи їх по плечах довгим батогом. Все поле, скільки оком глянь, було вкрите такими гуртами, і що далі вони бігли, то полоняників все більшало.

Так гнали Саньку пів дня. Ноженята її, хоч і були обуті в черевики, але змулилися у кров; по литках, обідраних будяками, точилася мазка, покропляючи степову траву червоними рісками; на спині і плечах її сорочка теж червоніла від крові, що виприскувала після кожного стьобка батогом. У роті дівчини запеклася смага, а рожеві губоньки почорніли і порепались... Проте Санька не почувала всього того, бо мука серця пекла її дужче, ніж боліло тіло.

»Чому не вбили мене разом з матір'ю?« тужила нещасна дівчина. »Защо мушу погибати без родини і без милого, на чужій стороні, у тяжкій неволі?«

В серці дівчини стояло все одне питання: чи живий її милий і де він? З цим питанням зверталася вона і до сонця, що всю ту кривду бачило з неба, і до орла, що високо кружляв попід хмарою, і до вітру, що подихав не неї теплом, ... але нізвідки відповіді їй не було.

А тим часом милий її так саме біг, як і вона; і у нього теж по плечах червоніла мазка, як і в неї.

Ще недавно він був зовсім близько від своєї милої, тепер же їх одрізняв уже цілий кряж, бо чоловічий ясир гнали прудчіш, ніж жіночий.

»Боже мій! невже я ніколи більше його не побачу« схаменулася Саня... І так здавило те питання її серце розпукою, що вона непритомна впала на землю.

Але орда поспішала. Набравши стільки полоняників, вона була вже нездатна до бою, а козацькі коні прудкі і де були зараз козаки, того татари не знали. Була чутка ще у Криму, що Дорошенко бється аж по той бік Дніпра з москалями; де ж був Сірко з запорожцями, про те і в Криму не було вістки.

Орда поспішала і гаятись було ніколи... І от уже ляснув довгий батіг татарина, щоб підвести зомлілу дівчину, але тут саме поглянув назад Джумалі Ага і спинив підняту руку ката.

Джумалі Ага вже не вперше обертався в сідлі до своїх полонянок, придивляючись до їхньої вроди, і його приваблювала чорнява, кароока і струнка Санька; її ж невимовне горе і розпука пройняли навіть і його дике серце. Через це, бачучи дівчину зомлілою, він відв'язав її від сідла і посадовив поперед себе на коня.

Так, держучи молоду дівчину за стан, віз татарин Саньку розлогими степами до рідного йому Криму. І щодалі, то дужче вабило Джумалі до цієї дівчини, і він, сам того не помічаючи, все міцніш притуляв до себе її теплий дівочий стан.

Але Саньці рука бусурмена, що горнула її до себе, здавалася холодною гадюкою. Вона знала, що він — лихий розлучник, і почувати біля себе його

тіло їй було важче, ніж бігти поміж колючими будяками. Молода дівчина помічала, що татарина вабить до неї, і її брав жах, що вона, необоронена, скоро буде у його владі.

III.

Так гнали невольників до Дніпра, де татарам треба було перевозитись на їхню сторону.

Орда боялася йти степами на Кизи-Кермень,*) де у татар був добрий перевіз, бо тим шляхом доводилося б прямувати недалеко від Запорозької Січі, а це було небезпечно. Через те татарський ватажок вирішив перевезтись через Дніпро, на Кримську сторону, вище Січі, щоб тоді вже йти лівим берегом безпечно і не поспішаючись. З цими думками простувала орда до того місця на Дніпрі, де недалеко правого берега лежить Манастирський острів, а у березі до наших часів уже виріс город Катеринослав.

Прудко тут линули води старого Дніпра, обмиваючи скелі вкритого дубом і вербами острова, що бачив на собі чимало вже народів. Бачив він скитів, половців і печенігів; бачив Святослава, князя київського, українського; бачив і славних гетьманів козацьких: Дашкевича, Байду і Сагайдачного, бачив і бідну сірому, що тікала з України на Запорожжя. Всім їм Манастирський острів давав безпечне місце на спочивок і сумняку з свого лісу на паливо.

Від цього острова Дніпро прямує до високих, піскуватих кучугур стародавнього міста Огрині, де з рудими Дніпровськими хвилями збігаються білі, немов би молочні, води річки Самарі.

*) Турецька фортеця, де тепер город Берислав у Таврії.

Поки дотягли татари замордований і знесилений жіночий ясир до цього міста, більша половина орди з чоловічим ясирем вже два дні була у березі, біля Манастирського острова. Татари збирали тут берегами, де знаходили, рибальські байдаки, рубали ліс і з колод вязали плоти, щоб завтра почати перевозитись на той бік.

Але орел України, січовий батько Сірко, не дрімав. Не дурно всі вважали його за великого характерника. Якась невідома сила подала йому вістку не тільки про те, що орда набігла на Україну, але й про те, що вона буде вертатись не на Кизи-Кермень, як найбільше бувало, а на Огринь . . . І вже Сірко, мов той вовк, підкрадався до того місця.

Кошовий запорозький Сірко не любив брати у походи великого війська, кажучи, що у війні не той перемагає, у кого більше війська, а той, у кого військо жвавіше й відважніше, а сам ватажок знає, що добить. І от тепер, поки татари лагодились до переправи, Сірко з двома тисячами січовиків переїзся у порогах на лівий бік Дніпра і уже сидів біля Огрени, у лісі, на Кінському острові, що межився з Огриню невеличкою протокою. З цього місця він стежив за всяким порухом ворогів.

Всієї орди було тут тисяч двадцять і не менш того було з нею полоняників. Три дні стояла орда біля Манастирського острова, а ранком четвертого дня сріблястий Дніпро зачорнів від плотів і байдаків, що темною хмарою сунулися від острова до Огрині.

Першого дня перевезли татари тисяч п'ять орди і вона отаборилась недалеко від берега, на піскуватих кучугурах Огрині. Сірко бачив те і розглядав уночі, як і де стоїть татарська варта, але козаків не рушив з місця, бо не прийшов ще до того час.

Другого дня почала орда перевозити невольників і за день перевезла їх теж тисяч з п'ять.

Знову не рушиться Сірко з місця, хоч деякі, молодші козаки, й гомоніли між собою, що розумніш би було вирізати цю орду зараз, ніж сидіти у лісі, поки орди переїде на цей бік стільки, що її й не здолаєш.

»Ой, батьку!« озвавсь до кошового один зовсім ще молодий козак, »перевезуть завтра татари ще сюди війська!«

Сірко відразу вгадав, що молодому козакові боязко счепитися з великою силою бусурменів на смертельну січу, бо не звикла ще його рука різати людей, не звикла й душа його мати своє існування за ніщо, але він не виявляв своєї зневаги до легкодухого і тільки очі його, що зоріли зпід рясних сивих брів, наче ухмилялися на промову козака.

— А перевезуть, сину, перевезуть! — відповів спокійно Сірко, виймаючи з рота люльку, — а ти що думаєш? —

»Та наче дуже їх тоді буде багато!«, відповів козак, не дивлячись кошовому ввічі.

Сидячи на поваленому вихорем дубі, Сірко спокійно смоктав свою люльку, наче зовсім не вважаючи не те, що за дві верстви від його стояло вороже військо.

— А ти чого ж, сину, сюди прийшов? — спитав він козака. — Може галушки їсти разом з татарами, та боїшся, що на всіх не достане, якщо бусурменів побільшає... Чи може їх бити? —

»А вже ж бити!« відповів козак зовсім уже винувато.

— А як бити, то тобі ж зручніш буде, коли ворогів побільшає... більше й перебеш! —

Після такої відповіді козак не знав уже, куди

подіти очі, і швидше заховався поміж купками товариства.

На третій день на кучугури справді переїхало ще п'ять тисяч орди, а на четвертий — стільки ж невольників. Наближався п'ятий день, і Сірко сам став трохи неспокійний, не знаючи, що тепер повезуть татари. Якщо орду, думав він, то йому трудно буде здолати п'ятнадцять тисяч ворогів, як же — невольників, то він вирятує земляків аж на п'ять тисяч душ більше, ніж зміг би вирятувати сьогодні. Сірко покладав так, що орда більше боїться погоні ззаду, аніж сподівається спіткати козаків на лівому боці Дніпра, і через те завтра перевозитиме не військо, а невольників.

Сірко й на цей раз, як і завжди, вгадав думки ворогів. На п'ятий день татари справді перевезли ще п'ять тисяч невольників.

Тут на кучугурах був уже і Грицько Зачепа; Санька ж, що прибула пізніше, zostавалася, на лихо, на тім боці.

Нестерпучі муки приймали невольники. Скручені за спиною руки їх потерпли і були нечулі. Ретязі переїли тіло мало не до кости і через те долоні і пучки у всіх посиніли і набрякли, мов колоди. Ноги були позбивані і змулені у кров, а спини вкрилися від батогів кривавим струпом.

Такий був і Грицько. На одній з кучугур, недалеко від берега, він лежав на піску поруч з другими невольниками, встромивши очі у високе темне, північне небо, що дивилося на нього безліччю променистих зірок . . . що були і там, де він був вільним, на Україні, під Уманню.

»Вони всі тут«, казав собі Грицько. »Всі, що тільки недавно дивились на нас з милою, коли ми удвох сиділи під вербою рідного села! А ось і волосожар,

що його все Саня звала своїм. Тільки однієї зірки немає: немає моєї зірки, моєї милої дівчини!»

»Боже милосердний!« питав далі Грицько, »невже всьому край! Невже я не побачу більше своєї Сані? Невже не побачу рідної України? Невже ти, Боже, не зглянешся на нас безщасних і не даси нам порятунку? Завіщо ж ми мусимо загинати?»

І нестерпуча жадоба волі обхопила душу козака.

»Брате!« прошепотів він до полоняника, що лежав поруч. »Розв'яжи мені ретязі, або перегриз, — я хочу втекти!»

— Заріжуть, брате!

Краще смерть, ніж зла неволя!

— Правда твоя, брате... Краще вмерти!

І товариші перегризли один одному ремінці, що переїдали їхнє тіло.

Руки розв'язані... але вони не слухаються, вони мов мертві. Козаки, лежучи, потайки розтирають собі руки, щоб ніхто не нагледів... А табор спить. Не чує нікого... Тільки вітерець шелестить по шелюгах червоною таволгою та інколи вирветься з душі невольника стогін пекучої муки.

Але що за галас і кінське тупотіння зачулося від лісу? То вихором летить Сірко з січовиками на по-снулий татарський табор і несе з собою тим, що були вільні, смерть, а тим, що приймали муку, радісну волю.

Деякі з вартових татар хоч і встигли стрільнути, щоб дати табору вістку про ворога, але було пізно: січовики вже вскочили у табор і настромляли татар на свої довгі списи.

»Слава тобі, Боже, — наші!« скрикнули полоняники і почали один одному розв'язувати руки, а Зачепа вже вхопив татарську шаблю і вже рубав татарву.

У таборі збився невимовний гвалт. Татари кинулися, хто до коней, що паслися табуном осторонь, хто до Дніпра, щоб сісти на байдаки, а більшість спросоння метушилась поміж невольниками, нерозуміючи, що сталося і що треба робити, і дуже небагато було таких, що встигли озброїтись і стати купками до бою.

Сірко все предчував, що буде. Через те табун татарський вже був загнаний запорожцями на Кінський острів, і всі татари, що побігли до табуну, наскочили на козацьку залогу і полягли трупом. До Дніпра татари бігли даремно, бо байдаки на ніч переїхали на другий бік; ті ж з татар, що стали до бою, хоч і були добре озброєні і завзяті, але вони були піші і стояли одрізними купками, а через те їм було неможливо вдержати запорожців, і скоро всі вони покотом полягли по кучугурах.

Через пів години запорожці вже безупинно крутилися вихором по табору, ганяючи решту татар по кучугурах, аж поки вже не стало кого ганяти.

Так полягло біля Огрени десять тисяч татарських вояків, глибоко змочивши жовтий пісок своєю кров'ю; а мало не п'ятнадцять тисяч українців славили тут милосердного Господа і кланялися славному Сіркові за те, що повернув їх на волю.

Минуло з того більше двох віків, а й досі по тих кучугурах, як низовий вітер перевіє пісок з одного місця на друге, виявляється багато цільних людських кістяків, вкритих клоччями шовкових татарських халатів, що й досі не зовсім зотліли. Тут, по кучугурах, люди збирають всяку татарську зброю, і мало не у всякій хаті Огрині можна знайти, або рихву з стріли, або шматок іржавої шаблі. Коли ж зайде ніч, ніхто з селян не посміє піти на це велике

татарське кладовище, а як кому й трапиться повз ті кучугури проходити, то й той з жахом поспішає до своєї хати.

Половина татарської орди, що залишилася з рештою невольників на правім боці Дніпра, подалася степом на південь, на Кизи-Кермень і Тавань.

Щоб і на тім шляху перешкодити орді, Сірко послав до Січі наказ, щоб перестріли орду на Базавлуці, або на Кам'янці.

Вклонився тут Грицько Зачепа Сіркові:

»Мила моя на тім боці, пане кошовий! Не дай загинути у неволі молодій душі! Дозволь мені бігти з товариством до Січі і далі — навперейми орді, свою милу рятувати!«

— А що ж, козаче, — відповів Сірко, — татарський табун великий! Бери коня, який любий, і нехай тобі Бог допомагає!

Обрав Грицько доброго коня, біг тим конем на Січ і далі аж на річку Кам'янку, але не судилося йому догнати Джумалі Агу, що віз його милу на своєму коні. Тільки скрізь степами бачили козаки багато невольницького трупу... Це татари, поспішаючись до Криму, рубали голови тим полоняникам і полонянкам, які вже не мали сили бігти.

Побував після того Зачепа під Уманню, куди його манила надія на те, що Санька якось залишилася у рідному селі, та не знайшовши її там, покинув свого старого батька на людей і подався на Запорозжя, сподіваючись, що колись то Сірко поведе січовиків у самий Крим, як уже й водив до того, і що тоді може трапиться йому випадок знайти і вирятувати з неволі свою милу.

IV.

У ті ж самі смутні часи на нашій безталанній Україні, у Мишуринім Розі, що й тепер ще стоїть над Дніпром, жив старий козак Омелько Шкандиба з жінкою Одаркою, дочкою Марійкою і приймаком Іваном.

Приймак цей був сином козака Шевчика, товариша й побратима Шкандиби. Шевчик і Шкандиба замолоду не козакували, а з своїми батьками працювали на запорозькім перевозі через Дніпро, що з давньої давнини був тут між Мишуриним Рогом і Переволоччиною. Тільки як піднявся Богдан Хмельницький на ляхів і почався великий рух усього українського поспільства, покинули Шевчик і Шкандиба своїх жінок і дітей на батьків, а самі купно з усіма іншими лоцманами рушили у похід і були з Богданом під Корсунем і під Збаражем, добуваючи волю всій великій Україні.

Багато полягло на очах козаків ворогів України і нарешті загнали козаки всіх ляхів аж за річку Случ, під саму Варшаву.

Не подужавши здолати силою великого натиску українського люду і не маючи розуму, щоб залишити Україну вільною і жити з нею, як з рідною сестрою, поляки пішли на зраду. Упрохавши Богдана на замирення, вони зібрали велике військо і несподівано пішли на Україну війною. Хмельницький тим часом, довіряючись польському королеві, що вже замирився, козаків розпустив по домах, запорожців вернув до Січі, а поспільство розпустив по селах сіяти хліб. Через це, коли король польський увійшов з військом в українські землі, гетьман не зміг виставити проти його стільки козаків, скільки було треба; покликаний на поміч, татарський

хан зрадив і ляхи перемогли нас під Берестечком і мало не половину козацького війська поклали трупом.

Зостався на тому полі і козак Шевчик, бо йому куля влучила в самі груди. Омелька Шкандибу тут теж було поранено кулею тільки у ногу, і він, хоч і через превелику силу, а все ж вирятувався з того лихого місця через ліси і болота.

Мало не через півроку дошкандибав Омелько до рідної оселі, перележуючи по хатах добрих людей, поки підгоювалася поразка. Вдома почув він, що Шевчикова жінка тим часом вмерла і через те, памятаючи свого побратима, Шевчик взяв його сина Івана, що zostався сиротою, до себе у прийми.

Омелькова жінка була людина щира. Вона зраділа, що по хаті забігало хлопя, і її Марійці стало тепер веселіше, бо було з ким бавитись.

Шкандиба хоч і шкандибав від своєї поразки, але знову взявся до свого діла: сів на дуба і почав, як і раніш, перевозити чумаків і всяких подорожніх людей через Дніпро у Переволоччину й Полтавщину і повелося в його хаті знову лагідне життя рік за роком.

Тим часом Іван підростав і вже давно помагав названому батькові на перевозі. Ще минуло кілька років, і з хлопця став бравий та дужий козак. Вже закручує він чорний вус, часто сідлає вороного коня і привчається козакувати.

Піднялася й дочка Шкандибина, Марійка, і розквітчалася дівочою красою, мов квітка степова під теплим промінням весняного сонця. Гнучка, з рожевими губоньками і веселим поглядом, вона скрашала батькову хату, як промінь сонця скрашає блакитне небо. Не гадаючи про лихо, задивляється Марійка на чорновусого Івана, коли той, загнувши шапку на

бакир, виграє було на коні, набираючись козацького хисту.

Але гукнув з Чигирину гетьман Петро Дорошенко, щоб уставало козацтво знову за волю рідного краю, за неньку Україну битись, і поклик той увірвав лагідне та щасливе життя Шкандибиної сім'ї, бо Іван Шевчик мусів іти у військо.

Як прийшов час розлучатись Іванові й Марійці, тоді тільки зрозуміли молодята, як щиро одно в одного закохалися. Гіркими сльозами плаче Марійка, припавши Іванові на груди; не одірветься й козак від милої дівчини, щоб на коня сісти.

Бачучи таке, старі й собі плачуть та дітей втішають, а нарешті й поблагословили їх святою іконою, щоб як повернеться Іван з походу, зараз їм і шлюб узяти.

Не подоба козакові, як кажуть, »слини розпускати«. Здавив Іван своє серце, спинив сльози, що підступали до віч, міцно ще раз стиснув у обіймах свою милу, сів на коня і вкрив вулицю курявою.

Минув тяжкий рік. Облягли Дорошенка вороги всіма сторонами. Московське військо давило Україну зза Дніпра, польське руйнувало Поділля й Київщину, і Дорошенко мусів прохати помочи у турецького султана. Султан прийшов із військом і вкупі з Дорошенком розгромив поляків, віднявши в їх неприступну фортецю Кам'янець. Але дорого обійшлася ця поміч Україні: ціле Поділля було сплюндроване й спустошене.

Як відійшли вороги з України, почали й козаки повертатись додому. Іде на вороному з походу і Іван Шевчик, та щось кінь його спотикається, недобре віщує.

Під Черкасами почув вже Шевчик, що поки вони воювали за Дніпром з москалями, а на Поділлі з ля-

хами, на Україну набігала орда і багато побрала людей у неволю; проїхавши ж на південь ще три дні, Іван вже сам бачив попалені ордою села.

Скоро добувся Іван і до Мишуриноного Рогу, та тільки не весілля справляє, а пекучі сльози ковтає... Знайшов він Шкандибу з старою жінкою у безверхій хаті, та не знайшов біля їх своєї коханої дівчини, своєї названої сестри, своєї нареченої Марійки...

Тяжко ридала і побивалася Марійчина мати Одарка, оповідаючи Іванові про лиху годину, про люту Божу кару, як на її очах скрутили татари її рідну, її єдину дитину і потягли у злу неволю.

Тяжко тужив Іван, але не довго. Серце козака спалахнуло помстою... На ясні очі його насупилися чорні брови, зуби сціпилися, а рука прикипіла до гострої шаблі... Такий через два дні виїздив Шевчик з рідного міста на Запорозьку Січ.

»Там...«, міркував Шевчик так само, як міркував і Грицько Зачепа, »там гуляє по степах з січовиками славний Сірко! Там трапиться не один випадок помститися ворогові. Там він розжене і знищить ворожу силу і, може, якщо допоможе Милосердний, вирятуює свою милу!«

V.

Поки на Україні чинилися такі лихі події, у Туреччині, у Стамбулі, царював великий і могутий султан Махмуд четвертий.

Туреччина в ті часи була величезним і переважнішим царством. На суходолі у турецького султана було безліч війська, а моря, Чорне і Середземне, були рясно вкриті його галерами — кораблями. Не було на всьому світі такого володаря, такого царя,

щоб наважився піти на нього війною, а всі сусідні царі й королі платили йому щороку данину за те тільки, щоб султан не воював їхніх земель, не руйнував городів і не забирав людей у неволю.

За ці останні три роки, воюючи польського короля, султан поруйнував сімнадцять українських городів, і сам король польський трохи не став його бранцем. Ніхто вже не насмілювався і в думці покладати, щоб наблизитись з своїм військом до його земель, і тільки запорожці з своїм невсипучим кошовим Сірком не давали султанові спокою, набігаючи то байдаками на чорноморські і дунайські турецькі городи, то кіньми на улуси і городи його вірних підручних — татарів.

То там, то тут встромляла невелика запорозька громада гострого цвяшка у велике мусульманське тіло, дратуючи султана, як дратує іноді невеличка куслива муха людину, що хоче спати.

Поруйнувавши Польщу і примусивши гетьмана Дорошенка волею-неволею стати з ним до спілки, султан Махмуд намислив прилучити до себе й запорожців. З такою думкою вирядив він на Запорозжя посланців і писав до козаків такі слова (звичайні в грамотах турецьких султанів):

»Я султан турецький, Магометів син, брат сонцю і місяцю, нащадок і ставленик Бога, володар царств — Македонського, Вавилонського, Єрусалимського, Великого і Малого Єгипту, цар над царями, державець над державцями, надзвичайний лицар, якого ніхто не переможе, невідступний охоронитель гробу Ісуса Христа, доглядач самого Бога, надія і утіха мусульманів, смута і великий заступник християн, — наказую вам, запорозькі козаки, підклонитися під мою руку по добрій волі і без ні-

якого змагання і мене вашими нападами не обурювати. Султан турецький Махмуд четвертий.»

Кошовий Сірко, повернувшись зпід Огрині, де вигубив татарську орду, застав на Січі саме з цим листом султанових посланців, що прибули з Стамбулу до Січі галерою Чорним морем та гирлом дніпровським.

Хто хоч раз бачив турецький Стамбул, тому запорозька Січ, що була тоді біля річки Чортотлику, де тепер стоїть слобода Капулівка, а надгробок кошового Сірка нагадує про славне минуле цього міста, здалась би не то що невеличкою, але зовсім нікчемною.

Не глибокі були Січові окопи, а стіни й башти, поплетені з лози і набиті землею, здавалися тому, хто бачив турецькі фортеці, іграшкою. На доброго лицаря здавалося б, що ці окопи й стіни конем можна перескочити.

У захисті невисоких січових стін стояла невеличка церковка, мов капличка, а наперед від церкви розкидані були тридцять і вісім довгих хат, або курінів. Від середини Січі до її краю добрий козак, здається, й камінцем би докинув. От і вся Січ! Дванадцять гармат по стінах — от і все її рештування.

»Невже ж«, дивувалися султанські посланці, »це та велика запорозька Січ, що три віки чинить нам такі шкоди, що навіть у самому Стамбулі нам небезпечно спати... і яку ми за три віки не спромоглися зруйнувати? Невже та сама, що три століття стримить тут на Дніпрі посеред наших земель і коле наше тіло, мов цвяшок, що з чобота вівся у ступню, що не дає нам безпечно виводити з України ясир і що з гетьманом Хмельницьким завалила Польщу?

— Це вона і є, та Січ! Не здивуйте, бо міць її не в окопах, стінах і рештуванні, а в міці душі тих волюбивих людей, що живуть по січових курінях, а найбільше по плавнях, степах і байраках, під поглядом блакитного неба та подихом вільного повітря.

Султан турецький Махмуд не вгадав того могутнього духу запорожців і своїм посланням до їх тільки виставив себе на глум всьому світові.

Коли військовий писар, по наказу Сірка, голосно вичитав султанського листа на раді, що зібралась посеред січового майдану, товариство зашуміло і обурилося, мов те море у бурю.

»Як?« гукали запорожці. »Покоритися бусурменові, одвічному ворогові Христа і всього хрещеного люду? ... Підхилитися під того, хто катує і мордує у неволі тисячі людей з нашої рідної України? Не буде цього! не діжде поганий!«

— Зараз пиши, пане писарю, одпис! гукали інші. Нехай перше поцілує нас ось куди! — і козаки показували руками собі за спину.

Почекавши, поки козаки викричались і нагомонілись, кошовий підняв догори булаву і зараз на січовому майдані стало так тихо, наче всім заціпило.

»А слухайте, панове-товариство!« промовив Сірко. »Чи не написати нам султанові отак, як я казатиму. Ти, пане писарю, слухай мене та пиши, що я казатиму, а ви, панове, підказуйте від себе, хто що знає!«

І Сірко, а також і другі гострі на язик січовики, пригадуючи у веселій розмові одне слово гостріше другого, один вираз кучерявіший за других, зложили турецькому султанові отакого листа:

»Ти шайтан турецький, проклятого чорта брат

і товариш і самого люципера секретар! Який ти у бісового батька лицар, коли ти голим тілом їжака не вбеш? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не вартий ти синів християнських під собою мати: твого війська ми не боїмося, землею й водою будемо битись з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, Єрусалимський броварник, олександрійський козолуп, Великого і Малого Єгипта свинар, армянська свиня, татарський сагайдак, камінецький кат, подолянський злодіяка, самого гаспида нащадок і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобилячий хвіст, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали плюгавче! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а день у нас такий, як і в вас, поцілуй же ось куди нас!... Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошем запорозьким.»

Писар згорнув листа і приклав до нього велику червону, військову печать.

Вже кошовий попрощався з товариством, пішов у паланку і, закликавши туди султанських посланців, доручив їм свій одпис... Вже посланці пішли на свою галеру, щоб плисти Дніпром до Чорного моря і далі до великого Стамбулу, а у Січі ще довго стояв регіт, — так догодив товариству батько кошовий своїм одписом.

Тут на майдані, де тількищо відбулася рада, вже з'явилася троїста музика і кілька кухол горілки, а з ними й гульня, бо козацтво одночасно празникувало і щасливу січу з невірними і те, що добре »втерло носа« султанові.

VI.

У славному Стамбулі, у величезному палаці, що красувався на березі чарівного Босфору, сидить на мягкому троні серед просторої й високої горниці, Султан Махмуд. Грізно супить він чоло, несамовито водить навколо очима і з серця трясє бородою. Не вгамувало його й те, що визир привів на майдан десять запорозьких бранців, захоплених на Уркаїні під Ладжиним, і на очах всесильного султана люто катував їх на смерть. Він лютує.

Минає вже *третій день*, як султан не їсть, не п'є і не пускає нікого перед свої ясні очі. Немилий йому став і калян з запашним тютюном... Не вабить його навіть чарівна краса молодих, як весняний ранок, чарівниць, визбираних задля його похоті з усього світу і він вже три ночі не був у гаремі.

Сумно у великому, як море, Стамбулі. Не чуть танцюристок, щоб, крий Боже, не вразили вони душі султана своїми співами та сміхом.

Величезний палац султанський немов би замер. Тільки царедворці тремтючи прислухались під дверима султанських покоїв, благаючи всемогутнього Магомета, щоб вгамував він серце падішаха і відхилив від їх лихо.

»Що скоїлось?« питали один одного смутні царедворці, не відаючи, який одпис відібрав султан від запорожців. »Чи не зрадила султанові яка з чорнооких чарівниць? Чи не переміг хто його славного війська?

— Ні, не може йому зрадити ні одна з коханок, бо їх невсипуче пильнують вірні і люті евнухи. Та й не вразило б це так серця падішаха. Знявши голову зрадниці, він і хвилини б не нудьгував за нею, бо у гаремі його більше тисячі жінок і дівчат, одна

одної миліша, одна одної чарівніша... І військо його, як і до сього було, могуче, непереможне і грізне всьому світові.

Царедворці не знали, що йому, тому султанові, який держить під пятою пів-Азії, всю Африку, греків, сербів, болгарів, волохів і венгрів, що роздавив венеців, і гишпанців, що торік тільки підклонив під себе пів-України, що бере данину в польських королів — йому — кошовий запорозький, Сірко, не тільки що не хоче коритись, але нахабно у вічі сміється, і могучому султану, синові Магомета, пише такі образливі слова, що він, султан, не хоче й згадувати. З того часу як світ стоїть, ніхто не чув про таке нахабство, і через те не дивно, що Сіркова відповідь гострим цвяхом увійшла у серце султана.

Нарешті він грізно ляснув у долоні. З'явивсь царедворець і впав перед падішахом чолом на землю. Султан звелів покликати великого визиря і наказав йому таку свою волю.

»Всім посланцям, що може чули, який одпис давав йому, султанові, кошовий запорозький Сірко, урізати язика, щоб не змогли вони про те, що чули, розказати; на Запорожжя послати велике військо, щоб зруйнувати Січ і скасувати кодло непокірливих харцизів навіки; Сірка ж привести у Стамбул живого, щоб зміг він сам, султан, своєю власною рукою його катувати і, глузуючи з його лютої муки, ввічі йому дивитись, нагадуючи йому його нахабні й образливі речі.«

— О, сонце південне! — відповів визир. — Надія і утіха правовірних! Заспокої своє серце... Все буде так, як ти, премудрий, повелів. —

Минуло кілька місяців з того, як сказав султан те грізне слово, і от уже біжать по широкому Чорному морю шістьдесять турецьких галер під білими

парусами, мов табун білокрилих гусей. Тихо подихає над морем південний вітерець, наганяючи дрібну хвилю на кримські скелі і підганяючи ті галери до північного берега.

Рясно вбраті галери киндяками, а чердаки їх позастелені різноколіровими килимами. І біжать вони весело та гоже, мов поїзжани після шлюбу до весільної хати.

На цих галерах пливе грізне військо султана, власника Чорного моря. На їх пливе велика сила найлучших, виборних яничарів з п'ятнадцятьма значними башами і найстаршим башою, славним лицарем Асланом. Це пливе кара і смерть непокірливим запорожцям і їх завязтому кошовому Сіркові.

VII.

Гомонить багатий і славний Бахчисарай, найбільше татарське місто і столиця Кримського хана. По вулицях його і майданах кишма кишать татарські вояки і смугляві яничари, що прибули з Стамбулу. Поміж їх виграють на конях значні мурзи, аги й беки. Як вогонь баскі їх коні, як жар горить на конях дорога зброя, як сонце сяють по зброї дорогі самоцвіти.

Один перед одним вихваляються мурзи своїми кіньми й зброєю, своєю вдачою й звияжством, а деякі, молодші, виїзять за браму у чисте поле, щоб там на роздоллі розважити гарячих коней і помірятися хистом.

Тут за брамою і молодий, жвавий, що ми знаєм з початку цього оповідання, Джумалі Ага. Тільки не втішається він ні своїм баским вороним конем, ні своїм юнацтвом. Він тихо їздить по полю, немов знехотя дивлячись на герць звияжців.

Чого ж сумний Джумалі Ага? Чому не веселий? . . . А тому сумний він, що по наказу хана покинув у Ахмечеті свою молоду коханку, карооку чарівницю Амину, що була колись на Україні дівчиною Санькою і нареченою козака Грицька Зачепи, а тепер стала його жінкою. А сталося це ось як.

Ми залишили Саньку, коли вона їхала по степах на коні Джумалі Аги і вжахалася, що зостанеться колись необоронена на волю його. Жах той був даремний. Джумалі Ага хоч і здавався на війні хижим і диким, але у житті він був добрий, мав лицарську вдачу і через те не хотів силою брати дівочого кохання.

Повернувши від Дніпра, де на орду наскочив Сірко, Джумалі віз Саньку далі, і вспів добігти до Кизикерменю раніш, ніж прибігли навперейми їм запорожці. За Кизикерменем ще не один день довелося їхати дівчині з татариним і не одну ніч бути посеред широкого степу, або у темнім байраці з ним на самоті, але ніякої наруги від татарина Санька не зазнала. Він навіть догождав їй, як знав, і коли вона не схотіла їсти париної під сідлом конини, що їли у поході всі татари, Джумалі добув їй від татарських чабанів ягня і пік його мясо над вугіллям. Після вечері ж, як не було близько води, він привозив їй воду конем у боклазі. Не раз траплялося, що й удень, під велику спеку, він, показуючи на свій боклаг, питав Саньку, чи не хоче вона пити.

Все те Саньку спершу дивувало, і хоч це залицання татарина було їй нелюбе, але мимохіть вона перестала його боятись, а його рука, що цілі дні держала її за стан, вже не здавалася їй такою холодною і осоружною.

Приїхавши до своєї оселі у Ахмечет, Джумалі

оселив Саньку у своєму конакові одрізно від своїх жінок і щодня провідував її, розважаючи чим і як знав і навчаючи її говорити по татарському.

Санька плакала і тужила. Обличчя милого не зникло ще з її очей і дрібні сльози не мало днів лилися з їх.

Джумалі щодня приносив їй всяких ласощів і все умовляв не сумувати і забути свій рідний край, все те, що минуло, бо до нього вороття вже не може бути.

Санька довго не розуміла його мови, але почувала, що його речі були щирі і що він кохає її не як хижа тварюка, а як правдива людина.

Так минуло пів року. Обличчя милого Грицька, з його чорними, палкими очима, ввижалось ще дівчині, але вже немов би через якийсь темне запишло, а його теплі обійми і палкі поцілунки хоч і почувалися ще, але більше тільки увісні.

Молоде дівоче серце жадало милування і життя, але де ж знайти те милування, коли немає у неї неньки, щоб приголубила свою рідну дитину, немає милого, щоб пригорнув свою кохану і пригрів коло свого серця... і немає біля неї ні одної прихильної до неї людини, опріч Джумалі.

А той все дужче закохувався у Саньку. Рудоволосі татарки обридли йому, чорнява ж врода молоді українки опанувала всім його серцем. Що ні день, то він все довше сидів у Саньчиній горниці, навчаючи її балакати своєю мовою і через півроку Санька вже зрозуміла з речей Джумалі, що він кохає її, як нікого ще не кохав, і благає стати йому за жінку. Він нахвалявся вирядити своїх двох жінок на свій хутір і жити тільки з нею одною, як велить її християнський закон.

Щиро плакала Санька, прощаючись думкою

з своїм нареченим, а Джумалі милував її, як малу дитину, цілував її в устонька і у плачучі очі... Дівчина не мала сили відпихнути цього чоловіка і відцуратися його милування... Вона віддалася Джумалі і з Саньки стала Аминою.

Небагато ще прожив Джумалі з Аминою, і як прийшов наказ від хана, щоб прибути у Бахчисарай на велику раду, все серце і тіло його були виповнені коханням до неї... Тимто й невеселий і смутний був Джумалі, їздячи понавколо Бахчисараю і дивлячись на герць татарських та турецьких звияжців, бо всі його думки, мрії й бажання були у Ахмечеті, коло любої його молодиці, чарівної Амини.

*

Поки турецька і татарська молодь вигравала кіньми у полі, за брамою старого Бахчисараю, до ханського палацу зібралися всі мурзи з Криму, з Нагайської і Буджакської орди, і всі паші, що прибули з Стамбулу з яничарами.

Тут поміж веселими водограями, у захисті високих тополь, поважно сиділи вони на дорогих килимах, підобгавши під себе ноги, знехотя видихали з роту дим пахучого каляку і тихо поміж собою розмовляли, ледве повертаючи один до одного свої довгі сиві бороди.

Тут же на шовкових подушках сидів хан Мурат-Гірей, власник чарівного Криму і всіх степів, що облягли Чорне море з північної сторони від Дунаю, аж до Кубані, а поруч його сидів славний лицар, права рука могучого султана, Аслан-паша.

Це хан Мурат-Гірей зібрав велику раду, щоб купно всім умовитись, як вчинити те велике діло, що намислив падішах.

»Слухайте мене, всі правовірні!« поважно почав говорити хан. »Ніхто не підлічить, скільки вже разів ставала зима і скільки разів всемогутній Аллах убирав степи зеленим килимом з того часу, як великий Батий мечем звоював ці землі і оселив по них наших предків. Безпечно вони тут господарювали, випасуючи великі косяки, череди і отари, засіваючи поле, розводючи тютюнища і сади невольниками гяурами, яких безперепонно брали з лядських, московських, а найбільше з українських земель. І були ми багаті, а гареми наші були повні молодих, чарівних полонянок« . . .

»Але минула та щаслива пора на очах наших. Мало не тридцять років уже, як з'явивсь на Запорозжі козак Сірко. Не дає він нам, як раніш, безпечно ходити на московські і українські городи. Давно не було жадного походу, щоб не наробив Сірко нам, або на поході, або на Дніпрі, на перевозі, великої шкоди.«

»Всяк з вас чув і знає, скільки він погубив наших братів і дітей, скільки потопив людей у лимані і у Чорному морі з галерами, скільки поруйнував і попалив наших улусів і городів, яку велику силу правовірних збавив він на Огріні і скільки розкидав порізаних по степах і байраках. Стогін і плач по-сиротілих дітей і жінок братів наших луною розлягається по наших землях. Скоро наш багатий Крим зовсім зубожіє, бо не тільки не маємо ми невольників і невольниць на продаж у Стамбул, Яфу і Єгипет, але не маємо ким засівати свої поля, розводити сади і будувати городи та оселі.«

»Через все це Сірко так запишався, що нехоче коритися не тільки мені, могутчому ханові, а навіть великому нашому падішаху. Але прийшов час, щоб видерти цей цвяшок з нашого серця і знову від-

чинити двері на Україну, Польщу й Московщину. Премудрий султан, надія і заступник наш, прислав п'ятнадцять тисяч найкращих яничарів з славним лицарем Асланом-пашою, щоб ми, купно з ними, до ноги вирізали запорожців і зруйнували Січ так, щоб потім не знать було від неї й сліду.»

»Тепер ви знаєте, навіщо я вас зібрав. Поміркуйте ж, мудрі паші і мурзи, як вірніше й зручніше справити нам це діло!«

Довго радилися турецькі й татарські вельможі і намислили так: щоб не мав змоги Сірко з запорожцями утекти з Січі Дніпром, на байдаках, треба діждати зими, поки мороз закує Дніпро у міцні кайдани... От тоді-то хан, з усією ордою і яничарами, мусів потайно наскочити до Січі і уволить волю султана.

До такої думки звертав раду і сам хан, бо знав, що перед християнським Різдвом більша частина запорожців розіходилася по Україні, долежувати, як вони казали, зиму; ті ж, які залишалися на Січі, зрадивши святу, з ранку до ночі пили горілку.

Вирішивши це діло, хан розпустив своїх мурзів і беків по їх оселях аж до зими, і Джумалі Ага другого ж дня обнімав свою милу Амину... А та вже щиро кохала свого чоловіка і, здавалося, вже зовсім забула своє горе і була щаслива.

VIII.

Безжурно спали запорожці на третю ніч святого Різдва, по своїх курінях. Добре батько кошовий уконтентував товариство. Не одну кухню горілки випили вони за ці три дні. Жваво вигравали поміж курінями бандури і люто вибивали козаки гопака на мерзлій землі.

Спить тепер товариство і гадки не має про те, що лютий одвічний ворог козацький, бусурмен, чорною хмарою наближається до Січі... що мине ще кілька хвилин, і полетиться гаряча козацька кров, геть покотяться шибай-голови, а могуті душі полинуть до Бога у горішнє царство.

Спить і старий кошовий Сірко. За довгий свій вік не одну вищербив він шаблю об ворожу кость і зброю, а скільки заїздив він добрих коней, вихорем бігаючи по диких степах, того не підлічить вже ні сам Сірко, ані хто інший. Час уже й відпочити старим кісткам.

Руйнуючи шляхетські городи й замчища, потопляючи і захоплюючи турецькі галери, багато бачив Сірко у своїх руках золота й всякого коштовного скарбу. Чимало і всяких подарунків, з превеликою шанобою доручали йому з посланцями польський король, татарський хан, турецький султан і навіть цісар далекої німецької землі, бо всі від його собі помочі сподівалися, маючи ту поміч дуже коштовною... Але не поманулася душа цього певного козака на розкоші і ласощі, і все, що Сірко добував, розділяв він на товариство, дарував на Межигорського Спаса, на Самарську-Миколаївську пустинь та святу січову Покрову, а найбільше укладав у військову скарбницю... І от вже й старість, а спить правдивий лицар-козак на твердому ліжку, вкритий простим кожухом, у тім куріні, у якому пробував ще й за молоді літа, відрізнений від товариства тільки невеличкою загородкою.

А тимчасом хан з усім турецьким і татарським військом надійшов до гори, що була за дві верстви від Січи. Тут стояла Січова варта і фігура, але вартові теж добре попраздникували і тепер, за-

лізши у бурдюг, такого давали хропака, що татари зачули їх мало не за пів гонів.

Злапавши запорозьких вартових, і пов'язавши їм руки, татари почали допитувати, як увійти у Січ потайно, щоб не робити гвалту і не сполохати зарані запорожців.

У всіх вартових, що не встигли ще проспатись, у голові такі гули джмелі, що татар вони мали за мару, за жарти сатани, і на всі питання вони тільки шепотіли: »свят, свят!«

Тоді татари, одрізнувши наймолодшого з запорожців, почали на його очах катувати його товаришів, допитуючи про Січ . . . Їм по черзі випікали очі, різали їхнє тіло, тягли з їх жили . . . Давно вийшов з сердешних хміль, але не таківські були запорожці, щоб зрадити товариству: вони всі, один по одному, вмерли у лютих муках, не виказавши й слова. Тоді приступилися кати до наймолодшого козака з червоним від вогню шилом погрожуючи, якщо не скаже про те, як увійти у Січ, перше всього випекти йому очі.

Вжахнулося серце молодого козака, бо ще не загартував він своєї душі, як загартували старші козаки, і він виявив ворогам, що всі брами, які є у Січових стінах, замкнуті, а що опріч брам є у Січі невеличкий пролаз у тій стіні, що виходить до річки Чортотлику, і хвіртка у тім пролазі ніколи не замикається, бо через неї козаки ходять по воду.

Вивідавши це, хан і Аслан-Паша порадилися і вирішили так, що Аслан-Паша з яничарами увійде в Січ через пролаз і почне вирізувати запорожців по курінях, а хан з ордою обляже Січ з поля, щоб не дати втекти з неї жадній живій душі.

Спить старий Сірко і не чує, що вже хан тісно облягає Січ, а яничари, увіходячи один по одному

через пролаз, вже тісними натовпами обступили всі куріні і червою кишать по січових вулицях і на майдані... Хоч і великий ти, Сірко, характерник, але мабуть тепер прийшов і твій останній час!

Та не попустив могучий Бог християнський, щоб сталося ганебне діло, нараяне ханові шайтаном... Не вмістила Січ такої великої сили яничарів. Вже повен і майдан, і вулиці, і всі січові закутки; вже сперлися яничари так, що важко й дихати, а від річки ще і ще пруть яничари. Нема — куди вже продратись Аслану-паші, щоб дати знак до різанини, і мовчки стоять яничари і паші, приперті до стін курінів, марно чекаючи наказу свого верховоди Аслана.

А козаки сплять і не чують нічого.

Спав у тім самім куріні, де спав і кошовий, молодий січовик Іван Шевчик, якого ми вже бачили у Мишуриному Розі і який тільки рік, як прибув до Січі. І ввижається йому спочатку любий і веселий, а далі тяжкий сон. Ввижається Шевчикові та кохана дівчина, з якою він зріс, з якою бавився, пустував і співав на вулиці пісні... Ввижається немов би вона, його мила Марійка, сидить поруч його під вишнею батькового садка, весело та любо зазирає йому увічі, пригортається до нього своїм гнучким, теплим станом і, жартуючи, накручує його чорний вус на свою маленьку пучку... Зпід високого неба на їх дивиться срібний місяць, а на кущі біля їх чарівник-соловейко виспівує свою чудову пісню, немов радіючи їхньому кахання...

Тільки недовго бачив козак той чарівний сон. Вже ввижається йому, немов би встає край неба чорна хмара і наступає все ближче та вище, облягаючи ясне сонце і ховаючи його у темряві. От уже й зовсім світ затлумився... Тільки почуває Шевчик,

що то не хмара заступила світ сонця, а орда татарська сховала від нього любу Марійку... і навіть чує вже козак, як стогне його мила від тяжкої муки і кличе його, щоб йшов її рятувати.

Здавило Шевчикові серце і, схопившись з твердого ліжка, припав він до кватирки вікна, щоб передихати... Але й тут мара! Тут перед його очима стоять його люті вороги, бусурмени.

Протер козак очі, перехрестивсь, але мара не зникла... вороги тут — на очах. Тоді Шевчик кинувся будити козаків і кошового.

»До зброї!« гукнув Сірко, схопившись. »Ставайте по десятеро до вікон, а останні набивайте рушниці!«

»Відчиняйте вікна!« гукнув він знову, коли все вже було споряжене. »Привітайте непроханих гостей!«

Минула хвилина і увесь Сірків курінь мов блискавкою понявся від пальби. Несе кожна куля смерть і двом і трьом яничарам. Заметушилися невірні, хочуть і собі стріляти, так не можуть за тіснотою рушниць до плеча узяти. Хутко подають задні козаки переднім набиті рушниці і не змовкає й на хвилину та смертельна пальба.

Прокинулися тим часом від пострілів і по інших курінях, і пішла пальба по всій Січі.

Метушиться султанське військо. У пільмі й тісноті стріляють яничари то у небо, то у своїх передніх, а козацькі кулі несуть їм смерть з усіх боків, бо куріні розкидані по всій Січі.

Небагато минуло часу, — взяв яничарів жах, і почали вони бігати поміж курінями, мов вівці по кошарі, падаючи на купи трупів і давлучи один одного.

Чує хан, що схопилася у Січі велика колотнеча,

і радіє, покладаючи на думці, що прийшов запорожцям край і що от-от почнуть вони з Січі вибігати йому до рук. Про те тільки він турбувався, щоб не вбили у колотнечі й Сірка і що, крий Боже, не зможе він через те живого привезти його перед ясні очі султана.

Ще проминуло кілька хвилин, і стало яничарів у Січі рідіти, вулиці ж і майдан все рясніш трупом вкривалися. Тоді бачучи, що козацькі кулі з одного куріня можуть улучати у другий і робити шкоду своїм, звелів Сірко спинити пальбу і виходити з курінів до ручного бою. Давно нетерпляче дожидав Шевчик цього наказу. Серце козака давно кипіло помстою, і ті смерті, що він розкидав з своєї рушниці, невдовольнили його пекучої муки. Перехрестився Шевчик, хутко вискочив з куріня і кинувся рубати яничарів своєю гострою, важкою шаблею, скрикуючи у своєму серці: »за Марійку, за Марійку«; і серце його втішалося мукою й жахом ворогів його, бусурменів, що розлучили його з милою.

Мов сполохані ягнята, бігають невірні попід стінами Січі, шукаючи як би вискочити у степ, але обидві брами замкнуті, пролаз же, яким увійшли яничари у Січ, завалили вони своїм трупом. Деякі з яничарів спромоглися таки через стіни перелізти але й тих здебільшого татари постріляли, вважаючи їх у пільмі за втікачів — запорожців.

Неодин Шевчик помщається тут за свою милу. Тут же поміж курінями навалює купи бусурменського трупу і Саньчин милий, Грицько Зачепа. Він теж увесь рік уже був на Січі, сподіваючись часу помсти... І от бажаний час прийшов.

— Втішалися, погані, красою моєї милої, впливайтесь же тепер своєю кровю! — Так гукав Зачепа, ганяючись поміж трупом за яничарами.

Набігши до одного кутка, де яничари сперлися купою, Зачепа якось перечепився через вбитого і впав, а вороги вже кинулись було до його, щоб добити... Але те вглядів Шевчик, що був неподалеку. Він миттю сягнув до тієї купи з окривавленою шаблею і захистив козака, поки той підвівся. Тоді кинулися обидва козаки поруч битися з невірними і серед цього кривавого поля побраталися.

Доти яничари метушилися по Січі, поки залилася їх невелика купка; тоді, покидавши зброю, упали вони навколюшки і, піднявши руки догори, благали про милосердя.

Де ж був той, що згубив таке голінне військо султана? Де був Аслан-паша? Він з останньою тисячею яничарів не зміг увійти у Січ за тісністю: коли ж почалася пальба яничари запакували пролаз своїм трупом, давлучи один одного так, що продратись у Січ було вже неможливо. Скоро від втікачів, що перелазили через стіни, почув він, що загинуло все його славне військо, і Аслан-паша, передчуваючи собі неминучу смерть від султана, сам простромив собі серце гострим мечем.

Вжахнувся хан Мурат-Гирей, почувши такі вісті. Тільки шайтан, міркував він, зміг би викоринити у пів години таке велике і славне військо, як були турецькі яничари.

»Сірко шайтан!«*) голосно скрикнув він »і не сила людям його перемогти!«

З тим словом хан перший повернув коня до Криму; за ним кинулися мурзи, аги й беки купно з усією ордою... і аж поки добігли вони до Перекопу, все здавалося ханові, що чубатий шайтан, Сірко, хапає його за плечі.

*) Шайтан значить чорт.

ІХ.

Сірко, не гаючись, спорядив у похід тисячу козаків і світом кинувся з ними наздоганяти хана, щоб дати йому за його ганебний вчинок запорозької дяки; останні ж запорожці, діждавши світу, взялися порядкувати Січ. Але ця річ була не легка. По Січі валялася така сила трупу, що поховати його у ями було зовсім неможливо. Виволочити труп у степ і кинути на поталу звірові та птиці теж не годилося, бо по весні з трупу пішов би дух, і у Січі виникнули б пошесті. Через те запорозька старшина, порадившись з товариством, вирушила, щоб виволочити ввесь труп на Чортомилик і спустити в ополонку.

Але й це, останнє, зробити було не легко, бо за ніч залиті кровю тіла змерзлися цілими купами та ще й попримерзали до землі.

На цій роботі застав над вечір товариство кошовий Сірко. Він не зміг догнати хана і через те повертався до Січі дуже похмурий, насупивши сиві брови аж на самі очі.

Угледівши, що товариство морочиться біля трупу, незнаючи, що робити і як одідрати яничарів одного від одного, він сердито гукнув:

— Чого вовтузитесь? Рубайте погане падло сокирами на шматки! —

»Розумний ти... рубайте!« пробубонів до нього підстаркуватий козак.

»А штанів турецьких скільки зіпсуєш, та зброї всякої!«

Дуже шкоділи запорожці, що мало чим можна було з яничарів покористуватись через мороз, та нічого робити; три дні вони рубали мерзлий труп та тягаючи його кіньми до ополонки, спускали під лід, щоб Дніпро поніс невірних турчинів геть з за-

порозької землі, у Лиман та Чорне море, до турецьких берегів.

Сірко довго після того ходив по Січі похмурий. Йому мало, що вигубив він ціле військо турецького султана... що вилив стільки крові, що залив усю Січ і підтопив нею навіть святу Божу церкву... що навалив по Січі такі скирти поганого трупу, що за три дні не вправилися запорожці виволочити його геть! Йому ще не досить! Не такий Сірко запеклий, щоб вгамував він на цьому своє серце... І от, поховавши з великою шанобою тих з товариства, що полягли, обороняючи свою матір — Січ, прибравши Січ від поганого трупу бусурменського і від крові і віддавши, купно з усім козацтвом, хвалу Милосердному, почав Сірко думати, як скарати хана, щоб не кортіло йому вдруге потайно підкратись до Січі.

Всю зиму Сірко ходив невеселий, як подихнуло ж від Чорного моря теплом, і Дніпро, скинувши з себе біле запинало, засинів, прояснів і Сірків погляд. Рясні брови його вже не ховали очей, а піднялися вище до шапки; зігнута вже старістю спина вирівнялась і сам він через те мов виріс і орлом похажав по Січі, порядкуючи і в пушкарні, і в скарбниці, і в пекарнях, а часом навідуючись несподівано і на Шамбаш, приглянути, чи гаразд шорники лагодять сидла та іншу зброю і чи не гаються шевці, вистачаючи козакам чоботи і одежу... І лихо було тому, кого Сірко у будень спіткає п'яним.

»Яке сьогодні свято?« спитає було кошовий з посміхом. »Скажи, голубчику, будь ласка, бо я вже старий, дурний, та й забув! Чи може ти з походу повернувся, гуляєш?«

Хміль одразу виходив з гулящого, бо знав він,

що кошовий зараз накаже йти до пушкарні, а там надають таких київ, що й у місяць не вилежишся.

— Вже батько Сірко щось надумав, — гомоніли поміж себе січовики, — бо не дурно вже бадьориться і лівим вусом сміється. —

І справді щось надумав Сірко, бо послав на Україну коней скупляти і козаків скликати, а січовикам звелів, щоб все було наготові до походу.

Козацтво — годі вже спати та спати. Бачуть, що намислив кошовий щось надзвичайне, бо у ватаги на рибалство у Дніпровські плавні та лимани, куди запорожці виїздили щороку, він вирядив тільки старих та покалічених; здорових же та молодь залишив на Січі. Всі стали поважні і лагодилися до походу.

Радіє Іван Шевчик, повеселішав і Грицько Зачепа. Хоч не мало вони скарали у Січі бусурменів, але то була тільки помста, тепер же, як вони у думці покладали, наближався час іти шукати, а може й врятувати, своїх наречених. Сірко хоч і не казав, куди саме вестиме козаків, але всі так міркували, що нікуди більше йому збиратись, як не на Крим.

Грицько й Іван вже розказали один одному про своє лихо, виявили свої думки й надії і цілували святий хрест на побратимство, щоб битись поруч і одному за одного, як випаде пригода, хоч і вмерти.

Нетерпляче дожидаючи походу, вони добре вигостили свої шаблі, списи і ножі і гарно попротирали рушниці й пістолі.

Надійшло й ждане літо. З України потроху прибувало козацтво. Небагато було таких, що їхали кіньми і мали свою зброю, більше ж прибувало Дніпром, на дубах. Ці останні більше були голоколінчики, сірома, що опріч драної сорочки та шмаття від штанів, нічого на їх не було. Всіх їх

треба було одягти і озброїти з військової скарбниці. Але ніхто не zostався ні без одяжі, ні без зброї, і навіть всякому було доручено коня, бо Сірко знав, як за ті смутні часи зубожіло українське козацтво і не дурно всю зиму й весну клопотався, щоб придбали і коней і зброї.

Одного ранку, як тількищо зайнялася рожева зоря, вдарив довбиш у котли, і через пів години запорожці, мов мурашня, вкрили поле поперед Січі і ставали курінями кінь до коня. Курінні отамани, полковники й інша старшина поряdkувала всяк біля своєї ватаги. Біля кожного курінного високо на легкім вітерці маяла короґва: червона, синя, зелена або іншого кольору, щоб всяк козак і у поході і серед лютої січі бачив, де його отаман.

От виїхав на білому коні і славний Сірко. Міцно сидить він своїм важким тілом на баскім огирі, оглядаючи орлиним оком своє військо. Сиві вуси, брови і оселедець скрашають його запалене сонцем обличчя, і вся постать Сіркова така ще могутча, що навряд чи знайшовся б хто охочий вийти з ним на герць. Позад Сірка, на вітерці, вигравав чорним волосом бунчук, а поруч маяла велика, біла військова короґва і мов скликала козаків до кошового з усіх боків.

Оглядівши військо і побалакавши дещо з старшиною, зняв кошовий шапку і, повернувшись до святої Покрови, перехрестивсь. І все козацтво, слідом за кошовим, здіймало шапки і мовчки кланялося й хрестилося у той бік, де на сонці золотом вигравав хрест січової церкви.

Мовчки Сірко махнув рукою і передня ватага рушила у похід. За нею рушив сам кошовий, а за ним і все військо запорозьке.

Поважно їхав Сірко. На вустах його і у очах не

було того посміху, який добре знала вся Січ. Він почував вагу цього часу, у який приймав на себе життя і будучину всього війська і ніхто з козаків не насмів порушити величність тієї хвилини сміхом, жартами, або піснею, так що перші часи походу всі їхали мовчки.

Недалеко від Січі перевезлося козацьке військо на той бік Дніпра, а звідти повів кошовий козаків не на Крим, а геть у Ногайські степи. Козаки цьому дивувалися, але ніхто не насмів спитати кошового, куди він їх веде, бо знали, що Сірко не відповість і слова, тільки гляне на цікавого, та так гляне, що той не знатиме, куди з сорому й очі сховати.

Довгою гадюкою веться запорозьке військо по степах та байраках, геть обминаючи татарські улуси, щоб не подали татари вістки у Крим про їхній похід. Січ і Дніпро вже далеко, а навкруги степ, як море...

Бадьоро й весело йдуть козаки. Нащо їм знати, куди вони йдуть? Їх веде сам Сірко, а де Сірко, там і слава і вдача. Пятьдесят ще й три рази водив вже Сірко запорожців у походи, і не було й разу, щоб не приніс він до Січі здобичі і слави. Тільки орли зпід високого блакитного неба бачуть, де йде Сіркове військо, і стежуть за ним, бо знають, що куди повів Сірко січовиків, там досить буде солодкого людського трупу.

На третій день перед очима запорожців розісталося Гниле море. Молоді козаки, а з ними купно Шевчик і Зачепа, дуже дивувалися тому, що кошовий привів їх до цього міста, де вони не бачили ні байдаків, ні якої деревини, щоб поробити плоти задля перевозу. Тільки бувалі запорожці та ті, кому доводилося тікати з кримської неволі, знали, що у цьому місці через все море, що мабуть з верству

було завширшки, можна було не то що конем, але й пішки перебresti на Кримську сторону.

Сірко не повів козаків на Перекоп, бо знав, що там, не межиморі, понароблювано таких фортець, що не зруйнувати їх і з найбільшими гарматами, і понакопувано таких рівчаків, що не закидати їх і за тиждень. До того ж він міркував, що поки б він бився під Перекопом, хан спромігся б зібрати у десятеро більше війська, ніж було у його козаків. Через це Сірко і йшов крадькома до Гнилого моря, щоб, перейшовши його, несподівано вскочити у Крим.

Перейшовши на кримську сторону, зібрав Сірко всіх козаків на раду і почав казати, куди і нащо веде запорозьке військо.

»Знаєте ви всі, панове товариство, славне військо запорозьке, — казав Сірко до козаків, — як на святе Різдво потайно, мов злодій, уночі, підкрався до нашої Січі одвічний ворог наш, кримський хан, з великим військом турецького султана і з своєю ордою!«

»Не вважаючи на те, що в Січі не було й половини козаків, Господь Милосердний та свята Покрова захистили нас, замутили ханові розум і дали нам змогу оборонити нашу матір-Січ. Але за такі ганебні заміри треба ще хану віддячити. Треба струсити його поганий Крим так, щоб і до віку не наваживсь він запорожців чіпати.

»Тепер слухайте, панове, як я покладаю на думці це діло обробити! Я з частиною війська зостануся тут, щоб боронити броду, а вас, брати отамани, з усіма козаками, я розділю на п'ять найбільших татарських городів: Ахмечеть, Бахчисарай, Козлов, Карасубазар та Кафу. Шулікою впадять ви на ті городи... Нещадно карайте бусурменів і визво-

ляйте з неволі хрещених! Та не гайтесь, діти, через здобич! На все це маєте ви тільки чотири дні, на пятий же день, хто не буде тут, то загине у бусурманській неволі, бо на шостий день хан спроможеться підняти і привести сюди сто тисяч орди!»

Скінчивши промову, кошовий запитав, чи добре він казав і чи всім те до вподоби.

Козаки знали, що не гуляти йшли до Криму з своїм завзятим кошовим, а битись з невірними, і що всякому випаде так, як Бог дасть, як то кажуть: »кому слави здобути, а кому й живим не бути.« Через те, недовго міркуючи, козацтво почало підкидати шапки, гукаючи:

— Добре, батьку, кажеш! Добре! Віддячемо невірним! —

Х.

Безпечно спить хан. Глибокими рівчаками, відрізав він Крим від степів. Міцні і високі муровані стіни Перекопу. Грізно виглядають по стінах чорні жерла гармат. Пильнує по баштах невсипуча варта. Нема чого наважатись ворогові здолати ці перепони.

З усіх боків Криму розляглося сине море, а по Морю гуляють турецькі галери. Спи безпечно хане! Ні з якого боку не підступить до тебе ворог.

Спить і ханський гарем. Тільки неспокійний і гнітючий сон чарівниць, у яких силоміць беруть кохання! Часто ввижається їм рідна оселя у своїй країні, батько й мати, що пестили їх змалку, а може й очі милого, з яким не судилося зазнати кохання.

Кидається тут у гаремі по білому ліжку і сердешна Марійка, Шевчикова мила. Йде другий рік, що вона у неволі. Як доволокли її знесилену до Криму, то продали багатому старому татарину, що мав неда-

леко від Бахчисараю, на березі невеличкої річки Качі, великі сади й тютюнища. Тут, у цього татарина, вона й пробувала більше року.

Не легка була робота невольників. Чоловіки били ломами кам'януватий ґрунт, а жінки й дівчата виймали велике каміння, відносили його геть з поля і викладали з камінюк по межі поля і при дорозі невисокі стіни. Ті камінюки, які були кригкі, вони мусіли дробити і перемішувати з землею. Так оброблялося поле під тютюнище. Від цієї праці руки і ноги нівечилися у кров. До того ніяких черевиків невольницям не давали, бо об гостре дрібне каміння черевики і чоботи дуже швидко шарпалися на шкоду хазяїнові, до невольницьких же ніг хазяїнам було байдуже.

Спини і плечі невольників і невольниць і тут не загоювалися, бо як не роби, а доглядачі завжди знайдуть защо оперезати невольницю батоґом, так саме, як ледачий хурщик знайде, защо бити навіть і тих коней, які зовсім добре везуть.

Виготувавши поле, Марійка з іншими невольницями садила тютюнову розсаду і поливала тютюнище, щовечора носячи воду з річки. Ця робота хоч і була звична кожній українській дівчині, але тут доводилося ходити по гострому камінню і на круту гору, — камінці часто котилися униз, нога човгала, вода розливалася, і зараз батіг доглядача ляскав по спині.

Але найгірше було невольникам уночі. Боячись, щоб вони не втекли, або не вбили хазяїна, на всіх невольників на ніч надівали кайдани і замикали у льохи, де вони і спали долі серед всякої нечисті. На невольниць хоч кайданів і не надівали, але теж замикали одрізно від чоловіків у льохи, або у по-

вітки, де спати доводилося або на каміні, або на телячих і овечих зїдах, у нечисті.

Через небагато вже тижнів біле Марійчине тіло стало таке брудне, що здавалось чорним, на руках поробилися цїпки, а на ногах наріс леп. Але й це все не врятувало Марійку від гарему.

Одного літнього вечора хан Мурат-Гирей виїхав верхи проїхатись понад чарівними берегами річки Качі і подивитися на печерні городки давніх народів, що й тепер зацікавлюють і дивують всяких мандрівців і туристів. На Марійчене лихо вона несла з Качі воду на тютюнище саме тоді, як берегом проїздив хан. Простеживши за нею очима, хан обернувся до мурзи, що їхав позад його, і щось до того промовив. З того слова Марійчина доля була вирішена. Цього ж вечера її одрізнили від інших невольниць і привезли у Бахчисарай до ханського гарему.

З того дня минав вже місяць. Марійку годують всякими солодощами, банють щодня і мастять пахучими мазями її тіло, щоб помякшити руки й ноги і погоїти струпя. Вона знає, до чого її готують і через що їй така шана, честь і пестоці..., і серце її ние й сумує.

Одного дня евнух сказав Марійці, що завтра над вечір вона мусить іти полоскатись під водограй. Про цей водограй Марійка вже чула у гаремі, що туди щодня ходять полоскатись то дівчата, то жінки, іноді по одній, а іноді по дві і по три одразу, але що визначає те полоскання вона не знала і міркувала так, що під водограєм всі, що живуть у гаремі, купаються по черзі.

Сьогодні над вечір, коли ще сонце не заходило, стара служниця, татарка, вивела Марійку на малий двір ханського палацу. Тут, осторонь, під високими

стрункими тополями був невеликий водозбір, а біля краю того водозбору Марійка побачила водограй, що точив прозорі, мов сльози, краплини холодної води. Знявши одяг, Марійка увійшла у неглибокий водозбір і охоче полоскалася у свіжій воді після спеки літнього дня. Вона підставляла долоні під краплини, що падали з водограю і гралася, мов дитина, не почувуючи, що на неї, нагу, давно крізь потайне віконце дивиться старий хан своїм неситим оком.

Цей водозбір і водограй намислив зробити один з татарських ханів, щоб дивитися на красу своїх жінок і коханок. До водограю виходило потайне віконце з ханського покою, і хан Мурат-Гирей визначав час, у який мали виводити сюди купатись чарівниць з його гарему... А щоб вода не ховала від його очей краси жіночого тіла, водозбір був зроблений занадто мілкий.

Довго цю ніч після того купання Марійка не спала. Коли вона верталася з двору до своєї горниці, ханські жінки поміж собою пошепки балакали і їй вчулося, як одна, покиваючи на неї головою, сказала по татарському другій:

»Сьогодні — до неї!«

Ці слова мов ножем пороснули їй по серцю, і воно заболіло недобрим віщуванням, що сьогодні та ніч, коли примусять її віддати свій вінок дівочий і своє молоде тіло на наругу старому ласунові.

Лежучи тепер на м'яких шовкових подушках, вона думала про те, яка б вона була щаслива, як би змога їй, замість цього м'якого ліжка, з дорогих килимів і подушок, лежати на голій лаві своєї рідної хати, поклавши голову на коліна рідної неньки! Як охоче проміняла б вона всі ці бусурменські ласощі на окраєць рідної паляниці!

Вона з охотою повернулася б тепер і у неволю, до татарина на тютюнице, бо там хоч і важко було тілові, але легше душі. Там вона була не одинока. Там чимало було таких як і вона безщасних, відлучених від матерів і навіть від малих дітей... Було з ким побалакати, поскаржитись на лиху долю, поплакати, згадати рідний край свій, вільну волю, батька, матір і милого... Тут же замкнута у цю розкішну, але прокляту горницю, вона не має до кого промовити слово, не має від кого почути жалісливої відповіді і співчуття.

І тріпоче молоде дівоче тіло на цьому незвичному, душному мягкому ліжку, як маленька рибонька викинута хвилию на берег з рідної води.

»О мамо, матінко!...« скрикнула дівчина у півсні. »Порятуй свою дитину!«

А далеко від Криму, на Україні, тяжкою тугою тужить стара Марійчина мати, згадуючи свою любу доню, свою кров і тіло... І не раз, уставши поночі, запалює вона перед святим образом страсну свічку і навколюшках простоє ночі, благаючи Бога, щоб вернув їй з неволі рідну її дитину...

Марійчина душа бачить рідну матір і тихішає... Сон спадає на її очі...

І сниться Марійці чорнобривий козак, її наречений Іван. Наче б любо вони сидять у садочку. Ласкаво дивляться на неї його чорні очі... Міцно пригортає він її до свого серця... Як палко він її цілує! О, Боже, як любо!... яка вона щаслива!...

Але брязнуло щось біля дверей і скрикнула Марійка, скочивши з ліжка, мов сполохана пташка з теплого гніздечка. Гулко бється і тріпоче її маленьке серденько, прислухаючись, чи не йде катхан її мордувати...

І не одурило дівчину її серце: це увійшов хан.

Невеликий на зріст, з зігнутою спиною, він стояв перед Марійкою у довгому білому халаті і золотом гаптованих тухлях. Його довга, сива, скуйовдана борода висіла до поясу, а вузькі очі дивилися на дівчину хижо і похотливо.

З криком кинулася Марійка у куток, обгортаючи себе запиналом, дівоче ж її серце несподівано зміцнилося рішучістю не датись ханові.

»Чого лякаєшся, божевільна?» сказав з посміхом хан, наближаючись до Марійки. Він надивився сьогодні на її молоде гнучке тіло, і його хижі очі ще й тепер, кріз запинало, бачили дівчину нагою. Він нетерпляче простягав до Марійки свої жовті, цупкі руки, щоб взяти її у обійми. Але гнучке молоде Марійчине тіло... Мов той вюн виприснула вона з рук ласуна і прожогом кинулася у другий куток.

Знову наближається до Марійки хан, мов той кіт, постерегаючи, щоб мишенятко не втекло у який бік. От він притиснув вже дівчину у куток і міцно обхопив руками. Він почуває вже тепло молодого її тіла, що тріпоче у його обіймах... Але мов кішка вкусила Марійка хана за руку і знову, випручавшись, відбігла до другого кутка.

Люто дивляться тепер очі хана на непокірливу дівчину.

»Ти пошкодуєш, норовиста дівко, що не ласкава до свого властителя! Ну, то може іншим разом ти будеш покірливіша.

Сказавши так хан, трясучи з пересердя бородою і грюкнувши дверима, вийшов з Марійчиного покою.

Тільки що зачинилися за ханом двері, як до Марійки вскочили двоє євнухів і, скрутивши їй руки, понесли з покою і у одній сорочці вкинули у темний льох, де кати вже чекали її з батогами.

ХІ.

Орлами розлетілися запорожці від Гнилого моря по Криму. Нічого шкодувати коней: тут безліч татарських і гарапських скакунів, один одного краще... Бери, скільки мога і охота!

Як малі курчата розлітаються по закуткам, зачувши гулкі крила шуліки, так кинулися в розтіч від запорожців сполохані татари. Але козацькі коні прудкі, а татари не озброєні. Безліч падає їх трупом по улусах і степах. Тільки багатих мурзів беруть козаки у полон, щоб потім обрати за них викуп.

Не встигли добігти гонці до хана, щоб дати вістку про лихо, як три великі ватаги козаків наблизились вже до Ахмечеті.

У передній ватазі були й побратими — Шевчик і Зачепа. У кожному улусі, що рясно були розкидані по степу, вони сподівалися знайти своїх дівчат і, підїзжаючи до осель, випережали товариство.

Вже чимало спіткали козаки хрещеного люду, невольників з усяких земель і найбільше своїх земляків-українців. Всі невольники, де хто б не був, чи на роботі у полі, чи по улусах, зразу стали вільними, бо татари кидали все, що мали, і рятували тільки свої душі. Всіх таких невольників козаки направляли до того міста, де отаборився Сірко, самі ж безупинно бігли далі.

На шляху, біля Ахмечеті, полковники козацьких ватаг кинули жереб, якій ватазі руйнувати Ахмечет, якій бігти далі, до Бахчисараю, а якій — у третю сторону, на Козлов. Четверта ж і пята ватаги ще від моря пішли іншим шляхом на Карасубазар і Кафу. По жеребу випало так, що Зачепа і Шевчик з середньою ватагою пішли до Бахчисараю.

Тим часом у Ахмечеті ще ніхто не чув про запорожців і життя там йшло, як і завжди.

Тихо було і в конаку Джумалі Аги. Хоч і невеликі його покої, але молода жінка Амина чепурненько вбрала їх килимами, саєтовими запиналами та рушниками, що вже тут вимережала рідною українською мережкою.

Минув уже рік з того часу, як Санька стала Аминою і жінкою Джумалі Аги. За цей рік молодиця зазнала чимало щастя. Джумалі Ага любив її вірно, жалував, не допускав до роботи, відхиляв від неї всякі турботи, і молодиця почала звикати до того, що вона татарка. Нарешті у неї знайшовся хлопець, і ця дитина вже навіки зєднала її з чоловіком татариним. Правда інколи зітхала вона, згадуючи свою неньку і рідне село, але вона знала, що може побачити їх тільки на тім світі. Брав її сум іноді і за коханим Грицьком, але вона була упевнена, що і він або вбитий, або денебудь конає у неволі. Через те вона і нареченого свого, Грицька, згадувала тепер так, як згадують дорогих людей, що вмерли.

Серце Саньчине не почувало, що той, кого вона згадує як покійного, сам тепер на баскім коні їде недалеко від неї, обминаючи Ах-Мечет, і прямує на Бахчисарай. Вона зараз безпечно сиділа долі, на різнокольоровому килимі, бавлючись з маленьким своїм сином Гасаном, що вже простягав до неї рученята. Тут же біля їх сидів на мягкій софі, підобгавши під себе ноги, Джумалі Ага і, спокійно пахкаючи калян, не зводив очей з своєї чепурної, жартівливої молодиці, втішаючись серцем на її вроду і на любого свого сина Гасана.

Але цей спокій і щастя у одну мить зникли як дим. В покій вбігла служниця, репетуючи, що вулицями стріляють і що люди бігають, мов несамовиті.

Джумалі вибіг на вулицю, але раптом повернувся. Він побачив, що в місті козаки . . . , що вони ріжуть, і б'ють людей, палять будинки.

Мов крейда, зблідла Амина, почувши таку вість. Нею опанувало те почуття, яке добре знають злодії, застукані з награбованим добром. Вона одразу зрозуміла, що її щастя було непевне, неправдиве, а наче крадене, бо його не можна було виявити своїм братам-козакам. Про теж, щоб з цими козаками вона мусіла повернутися до рідного села, у неї й думки не було . . . її доля тут, де її любий Джумалі, тут її і втіха — маленький Гасан.

»О, всемогутній Аллах і пророк Махмуд!« благав Джумалі, здіймаючи руки догори. »Навчіть мене, невартого, що робити, як рятувати те щастя, що ви мені подарували: мою кохану Амину і любого Гасана!«

Серцем Джумалі опанувала розпука. Врятувати жінку з дитиною і втекти всім до Бахчисараю вже не було ніякого способу. Заховати їх теж нікуди, бо козаки знайдуть і поріжуть. Він метушився по покою, не можучи нічого надумати задля порятунку, і ламав собі руки.

Жіночий розум меткіший . . . Амина вже опанувала своїми думками і вже намислила, як переховати своє крадене щастя.

— Не побивайся, мій любий, і заспокойся! . . . казала вона, припадаючи до чоловіка. Не бійся за нас . . . Я скажу козакам, що була зневолена до злощів і через те придбала дитину. Мені не зроблять нічого, хіба що примусять вертатись на Україну. Але ти з ханом збирай швидше орду і вертайся відбірати нас від козаків! —

Все ближчає галас. Повз двір біжать хто кіньми,

а хто й пішки неозброєні татари... Ще мине яка хвилина, і козаки будуть тут.

Але Джумалі вже на стайні. Він бере найкращого огиря і на неосідланому вихорем вибігає з Ахмечеті і прямує до Бахчисараю, щоб поспіти туди раніш за запорожців.

Гучно бє копитами прудкий кінь тверду землю і несе Джумалі все далі від Амини. Вже бовваніють край неба таємні сині гори Чатирдаг і Бабуган, а позад його і обабіч хмарою встає дим від великих пожеж... То палають ті улуси і городи, які уже проминули козаки.

Палає і Ахмечет. А що робить Амина? Амина знову перекинулася у Саньку. Не маючи ніякої української одежи, щоб переодягтись, вона здійсмає з голови татарське жовте запинало і запинається ним знову, тільки вже не по татарському, а так, як на Україні запинаються молодиці. Вона вибігає до козаків назустріч, ніби радіючи, і хреститься, щоб її не полічили за бусурменку та не вбили так, як вбивали всіх татарів. Радісним словом привітає вона козаків, закликає до покоїв, годує чебуреками і шашликами, розпитуючи про славне місто Умань і про рідне своє село... Так врятувала Амина життя собі і своїй дитині.

Три дні бенкетували запорожці у Ахмечеті, чекаючи поки повернуться ті ватаги, що пішли на Бахчисарай і Козлов, а на четвертий день, як тільки прийшла вістка, що з Бахчисараю запорожці вже йдуть, зібрали всіх останніх невірних, які не встигли втекти, ні поховатись, повязали на татарських коней багато всякого добра і з усім тим рушили до Сіркового коша.

Визволених невольників була чимала юрба, і тут, поміж ним йшла й Санька, з дитиною на руках.

Серце у Саньки нудьгувало і страхалося через те, що не біжить досі ханське військо і її чоловік Джумалі, щоб бити запорожців і рятувати її від тих, що були колись їй братами.

ХІІ.

Вжахнувся хан, почувши, що Сірко у Криму і що козаки біжать мало не слідом за вістниками. Не було ніякої надії, щоб вспіти зібрати військо і відборонитися у Бахчисараї... Розсилає хан гінців по всіх міжгірях і у велику Бельбекську долину, де найрясніш були татарські улуси, і наказує, щоб всі татари чимдуж озброювалися і поспішалися у тую долину до міста Кокозів.

Щемить серце старого хана за Бахчисараєм, спадщиною великих предків, але мусить він його залишити, мусить покинути на поталу неситому ворогові. Один тільки день раніше довідайся він про козацький наскок, і ніякого б лиха не було: він вспів би зібрати орду, оборонити свій Бахчисарай і прогнати, а може й забрати у неволю, всіх запорожців.

От підводять вже ханові білого коня, і він, разом з підручними мурзами, виїздить геть з своєї столиці міжгіря, за річку Качу, до Бельбеку й Кокозів.

У завжди тихому дворі ханського палацу тепер мов у мурашнику. Сюди візять десятки гарб і сотні мулів. На них челядь кладе і вючить всяке добро, а євнухи садовлять по гарбах жінок і дівчат з ханського гарему. Теж робиться по будинках значних мурзів, беків і всіх заможних татар.

Але де взяти стільки гарб, стільки коней і мулів, щоб можна було підняти все те добро, всі скарби, все те золото і срібло, що віками награвувалося

мало не з усього світу ї звозилося до цього розбійничого кубла? . . . Зостався мало не весь Бахчисарай на здобич запорожцям.

Скільки світ стоїть, не бачив Бахчисарай ворожої сили . . . Нехай же уклонить тепер свої стрункі башти, з місяцем на версі, перед святим хрестом. Звик він, гордий, приймати дітей України, як невольників, нехай же привітає тепер їх, як побідників! Нехай відчиняє, невірний, свої темні льохи і випускає замордований хрещений люд на Божий світ, на вільну волю.

Мов сарана розсипалися запорожці по вулицях ханської столиці, вишукуючи бусурменів і випускаючи на волю невольників.

Небагато у Бахчисараї знайшли козаки бусурменів, бо мало не всі вони встигли утекти; зате багато знайшли всякого добра, скарбу і коштовної зброї.

Беруть козаки все, що тільки можуть узяти. Скидають з своїх коней прості сідла, застеляють коням спини татарськими, золотом гоптованими, чепраками; замість своїх сідел беруть татарські, сріблом та золотом ковані, з литими срібними стременами; беруть дорогі шаблі і чингали з пихвами, обкладеними самоцвітами; деруть на онучі коштовні шовкові халати; геть скидають свою одягу і вбираються у саєтову і кармазинову бусурменську. Чимало досталося тут козакам і всякого срібного і золотого посуду. Були тут і московські срібні братими з корчиками, і високі польські кухолі, і пугари, і німецькі келихи. Все те добро пакують козаки у шовкові халати, вючуть на коней, а важкими килимами, що ніяк узяти, вулиці вистеляють.

Всі козаки беруть собі добро і набивають кишені червінцями і самоцвітами, тільки двоє козаків не беруть нічого. Ті козаки — побратими Шевчик та

Зачепа. Їм не треба ні золота, ні срібла. Вони бігають вузькими вулицями Бахчисараю, зазираючи у всякий двір, у всякий кут. Вони розбивають брами, ламають і викручують защеми, відчиняють льохи і комори, але не за добром. Вони шукають тих, що дорожчі їм за всяке добро, що причарували їх своїми пекучими очима і примусили забути все на світі і йти хоч і на край світа, хоч і на смерть, аби їх щераз побачити... Вони шукають Саньку і Марійку.

Чимало вже випустили вони на білий світ невольників і невольниць, багато знайшли замордованих, змарнілих дівчат, але тих, кого шукали, не знайшли.

Збентежені й шалені добігають вони до великого ханського палацу і оббігають разом з товариством спорожнілі ханські покої, дивуючись на бусурменські розкоші і примхи... От і гаремні покої, де ще зараз було повно безталанних чарівниць; але тепер тут немає нікого..., тільки по кімнатах розкидане всяке жіноче вбрання: хустки, чадри, запинала та купами лежать шовкові подушки і килими, яких нікуди вже було євнухам узяти.

Вибігли козаки геть з душних, поганих покоїв на двір шукати невольницьких льохів і тут біля саду спіткали старого невольника.

Це був дід Панас з України, що пробував у неволі вже сорок літ. Його захоплено у неволю тоді, як запорожці виїздили Дніпром, на байдаках, у лиман і, спаливши Очаків, верталися до Січі. А стала та пригода через те, що розбило хвилею у лимані той байдак, на якому був Панас і на дошці того байдака його, ледве живого, викинуло на Кримський берег.

Через кілька років неволі купили його до ханського двору, як доброго садівника, і пристановили

до ханського саду. Тепер же, через велику старість і неміч, Панаса вже кілька років як пустили на волю.

Побачив старий невольник козацьку шапку, запорозький оселедець і завзяту лицарську постать рідних січовиків, пригадав свої молоді літа і рідну Україну, і потекли дрібні сльози з старих його очей.

»Де невольники, діду?« питають його Іван і Грицько.

Хутко, не вважаючи на старість, веде Панас козаків до великого льоху. Гуртом розбивають вони важку браму... Розчинилася вона і скамяніли козаки.

Так ось вона, неволя бусурманська — розлука християнська! — стогоном вирвалося з козацьких грудей.

З світу бачуть козаки тільки густий морок, чують важкий дух, брязкання залізних кайданів, стогін недужих і замордованих на смерть, і радісний поклик тих з невольників, що вже пізнали озброєних запорожців і зрозуміли, що це прийшла до їх давно жадана воля.

»Марійко!« гукає Шевчик.

»Саню!« кличе Зачепа.

Але під низькою стелею мура і серед великого галасу, що збився у льосі, козаки самі не чують свого поклику.

Один по одному виходять з льоху вязні на світ і цілують своїх братів по хресту, умиваючись сльозами. Всі муки, всі образи і знущання, що вони перетерпіли у неволі, зразу встали перед очима їх... І не йняли вони самі собі віри, що мали силу все те перетерпіти і пережити. Останні сили відлинули

від замордованих і багато їх, виходячи з льоху, падали непритомні на землю.

Пішли козаки у льох глибше... Придивилися очі до темряви і бачуть, що за цим льохом є ще другий, сумежний, далі й третій..., і всі три льохи повні живого трупу. Тут лежали і живі люди, окуті міцним сном після надсилу важкої праці, тут були хворі такі, що сподівалися вже останнього свого часу, помираючи у своїй нечисті. Подекуди люди були приковані до стін важкими ланцюгами... Це були ті, непокірливі, у котрих ніякі батого, ніякі катування і муки не змогли знищити Божого духу і перевернути людину у тварюку..., ті, чиї могутні душі й досі ще випручалися на волю з замордованого тіла, примушуючи своїх власників не коритись насиллю й кривді і підмовляти до того й товариство.

Скрізь по льохах гукали Іван і Грицько своїх милих, але все було марно: вони не почули любих голосів.

Тоді повів Панас козаків ще до інших льохів, а сам, забувши про старість, розпитував про рідну Україну, про те, хто тепер держить гетьманську булаву, хто полковником у його рідній Білій Церкві, хто кошовим на Запорожжі..., і Христом-Богом благав, щоб не покинули козаки його старого загинути у чужій стороні, у поганій неволі, без сповіді і святого причастя, а щоб узяли з собою і вивели у рідну землю.

Розчиняються всі невольницькі льохи по ханському подвіррю, але ніде не знаходять козаки ані Марійки, ані Саньки... І важко старому Панасові у своїй радості їхнє горе.

»А чи дуже хороші ваші дівчата?« питає він на решті козаків.

— Моя, як метелик чепурна і як зоря хороша! — відповідає Іван.

— »А над моєї кращої, мабуть, немає на всій Україні!« — каже Грицько.

»Ну, так не по льохах шукайте, козаки, а по гаремах!« сказав Панас, сумно хитаючи головою. »А гареми тільки зараз повезли гарбами у Міжгір'я!«

Вдарила кров у серце казакам. Знову сідають вони на коней і знову бігають по Бахчисараю, та гукають до товариства, щоб приставали до їх і дали помочі догнати хана й вирятувати дівчат з гарему.

Недовго довелося й скликати. На всяке діло між запорожцями завжди були охочі і через кілька хвилин чимало козаків, залишивши або передавши товариству здобуте добро, пристали до Зачепа й Шевчика. Ще хвилина, і вже несуть їх коні у Міжгір'я, підіймаючись крученим шляхом все вище та вище у гори і покидаючи Бахчисарай далеко унизу, наче під ногами.

XIII.

Голосно йде луна по Міжгір'ю, понад річкою Качою, від скрипу немазаних гарб, що довгою стьошкою протяглися попід скелями.

Тісними купами сидять по гарбах ханські жінки і невольниці, запяті білими запиналами. Вони щасливі сьогодні, бо хоч і не зовсім вони на волі, але все ж таки бачуть Божий світ з його чарівною красою. Вони бачуть блакитне небо, веселі, зелені гори з величезними скелями, що звисли над шляхом і зазирають у прозорі води невеличкої річки, — рясні сади з височенними тополями, що вкрили всі долини, і усяких кольорів квітки, що дивляться на їх своїми веселими очима з обох боків шляху... Вони

почувають, як подихає вільний вітерець . . . , той самий вітерець, що може тільки вчора був у їх рідних країнах, колихав вербу біля рідної хати, обвівав обличчя рідної неньки, або цілував в уста любого парубка . . . Вони до того чули, як щебече і воркує вільне птацво, впиваючись коханням і щастям теплого дня . . . І все те збуджувало у безталанних невольниць жагу до волі, до власного щастя і кохання, ту жагу, що давно вже було завмерла по їх замордованих душах . . . , і вони линуть думками у рідні країни і переживають давно минуле, але досі любе і дороге.

Не забув хан і про непокірливу Марійку. Її змагання і незгода тільки роздратовали його похоть, і він у думках смакував її дівоцтво. Не відступиться тепер старий ласун від цієї дівчини і не випустить її на волю, як не випускає кіт на волю мишенятко, коли загнав уже в його тіло свої гострі пазурі. Тим то тепер обабіч тієї гарби, на якій лежить Марійка, їде цілий десяток євнухів, і вартових, пильнуючи її, як своє око.

Марійку після вчорашньої ночі витягли з льоху недужу і, оббанивши пошмаговану батогом спину, поклали на задню гарбу.

Не дивиться Марійка на чарівні краєвиди міжгір'я, не слухає вона і пташиних пісень. Серце її опанувала розпука. Вона з очами загорнулася у запинала і лежить чолом на подушці, гадаючи тільки про те, яку б собі смерть заподіяти, щоб врятуватися і від лютого катування і від знущання над своєю душею і дівочим тілом. Не почуває її серце, що милий її тут, близько, що вона не марно приймала муку, бо він її не забув, що мине може кілька хвилин, і він буде біля неї.

А милий справді близько. Вже винесли козаків

добрі коні високо на кряж, звідки видно всю зелену долину Качі. Але тут козаки спинилися, не знаючи, у який бік повертати і як знайти ханський обоз по цих скелястих байраках. І хто його знає, чи знайшли б козаки той обоз, коли б чутке козацьке ухо не почуло, як далеко десь і глибоко у долині лунає скрипіння немазаних гарб.

»Там, там вони!« гукають ватажки запорозької чати Шевчик і Зачепа, і миттю кидаються поміж скелями у долину.

Ближче і дужче чуть гарби, хоч скелі й ховають їх від козацьких очей. Ще хвилина, і запорожці мов вихор закрутилися побіля ханського обозу.

Кинулися геть євнухи і варта, але мало кому довелося втекти. Мов звір лютує Шевчик, рубаючи євнухів гострою шаблею, не вважаючи на їх благання про милосердя, бо у козаків немає милосердя до катів бусурменів... Смерть всім!

Тут, посеред стогонів і гвалту, почувсь Шевчикові знайомий, любий поклик:

»Івась«.

Спустилася окривавлена шабля, і промінь Божого духу заграє у осатанілій душі козака.

Оглянувсь Шевчик на той поклик і бачить на гарбі, скинувши геть білі запинала, стоїть його Марійка, його мила і наречена і тремтючи простягає до нього руки.

— Серце моє! Марійка моя кохана! гукнув Іван і, зіскочивши з коня, зняв Марійку з гарби до себе на руки, мов дитину.

»Щастя ж моє! Бажаний мій! Не забув свою Марійку!« надсилу вимовляла Марійка, припадаючи до милого... І побігли сльози з карих очей дівчини, але не гіркі сльози, а солодкі, бо це були сльози

радісні, що полегшують душу і піднімають її до неба.

Міцно пригортають закохані один одного до серця, прислухаючись, як воно бється у грудях любої людини, і палко зазирають одно одному у любі очі, а через очі і в саму душу... Де ж поділися Марійчини муки?... Куди відлинула Іванова нудьга? Мить одна — і все те зникло, мов і не було ніколи ні неволі, ні муки, ні нудьги, а одвіку було тільки саме щастя!

Не скоро Шевчик згадав про свого побратима.

— Чи знайшов же й він тут свою милу? Чи й він такий же щасливий?

А Грицько стояв оддалеки з журбою на чолі... Він не знайшов тієї, кого шукав, і навіть страчував уже останню надію, щоб знайти.

XIV.

Ой, не гайтесь, запорожці, та поспішайте додому, бо збігається до хана у гори превелика орда!

Довідававшись, яким шляхом ускочили запорожці у Крим, хан на третій день, не дожидаючись, поки збереться вся орда, взяв ті двадцять тисяч комонників, які вже встигли збігтися, і рушив з ними до Гнилого моря, маючи таку думку, щоб, заступивши брід, яким перейшли козаки море, не випустити з Криму й жадного з їх. Через день за ним слідом мав іти його підручний мурза ще з такою ж великою ордою, яка за день і за ніч мала зібратися. Таким робом хан сподівався згубити Сірка з усім запорозьким військом, бо пробитися з Криму через стіни і окопи Перекопу, під натиском ззаду великої орди хана, нічого було й наміряться; до броду ж хан мав певну надію запорожців не допустити.

Але хоч і хитрий старий хан, та не мудріший за Сірка. Старий запорозький кошовий вгадав, що робитиме хан ще тоді, як тільки зібрався у похід, і через те він не тільки що не покинув броду, але на всі боки поперед його поробив окопи.

Надійшов пятий день після того, як запорожці пішли руйнувати Кримські города . . . Той саме день, у який всі запорожці мусіли зійтися до броду.

Біля півдня наглядів Сірко, що наближається з південного краю велике військо, а коли почало те військо наближатись, то він упевнивсь, що то не товариство йшло, а вороже військо.

»Ну діти!« сказав Сірко до казаків, розстановляючи їх по окопах, — »або поляжемо тут всі, як батьки наші за волю й товариство полягли, або діждемо, поки надійде товариство!«

І згадуючи минулі славні події батків та дідів за Сагайдачного, Самійла Кішку і Хмельницького, міцно стояло козацтво, обороняючи окопи біля броду.

Роздивившись, що запорожців не більше, як дві тисячі, татари кидалися на окопи мов скажені, але запорожці, підпустивши їх мало не до рівчаків, зустрічали пальбою з рушниць і тоді ті, поливаючи окопи кровю, повертали назад.

Так кидалися татари на окопи багато разів і не один раз уже траплялося, що, не вважаючи на пальбу, вони штурмували деякі з окопів і вибивали у тому місці всіх оборонців; але Сірко у ту ж мить набігав у середину окопу з комонними козаками і вибивав, або витоптував кіньми всіх татар, які не поспішалися втекти.

Вже не одну годину бється Сірко з ордою. Поперед окопами і по рівчаках вже лежать купи татарського трупу; чимало вже полягло тут і товариства.

Кров християнська, зливаючись з бусурменською, збігає з окопів у синє море. Знемоглися вже козаки, одначе ні у кого немає думки про те, щоб рятувати свої душі і покинути товариство ворогові на поталу.

Тим часом отамани, памятаючи наказ кошового, поверталися з кримських городів до броду.

Женуть козаки превеликі табуни коней і самі їдуть у двакинй, накладених всяким добром. Ведуть запорожці з Криму сім тисяч своїх, вирятуваних з неволі, земляків і шість тисяч бусурменських полонеників.

Зіходяться запорозькі ватаги з усіх боків . . . , але немає часу козакам привітатись або роздивлятись, яке хто доскочив добро і здобич, бо прибіг козак з передньої чати і привіз вістку про те, що біля броду іде велика валка і орда зовсім утиснула кошового з його невеликою частиною товариства.

Гаятись було ніколи і отамани, порадившись і заховавши ввесь ясир і здобич позаду, рушив з козаками до броду; щоб обдурути ж хана і щоб подумав він, ніби це не козаки їдуть, а татари, підняли вони ханські корогви, що добули у Бахчисараї.

Бачучи здалеку свої корогви, хан справді думав, що то зібралось і підходить ще частина його війська, і радів, що одразу тепер задавить запорожців, але скоро козаки наблизились і вихрем налетіли на орду ззаду. У ханському війську зробилося велике безладдя й мішанина. Передні татарські ватаги, не бачучи, що робиться позаду, ще лізли на окопи, задні ж кинулися вже навітки, вкриваючи поле своїм трупом.

Мов люта звірюка, набіг на татар Грицько Зачепа. Запеклося ще дужче його серце помстою до бусурменів через те, що не знайшов він своєї милої. Йому тепер було однаково, чи жити, чи вмерти . . . , і ди-

влячись грізно й похмуро, мов Божа кара, він розкидав навкруги себе смерть своїм довгим списом і гострою шаблею. Поруч його і позаду лавою бігли козаки, витоптуючи копитами своїх коней легкодухих втікачів.

Але не всі й татари легкодухі. Є й поміж ними славні і завзяті звияжці, що не тільки зненацька вміють на ворогів набігати, але вміють і у очі смерті без жаху зазирати. Хто й не вірив би цьому, то сьогодні мусів би упевнитись, побачивши, як лізли татари на окопи Сіркового коша.

Найлютіший з усіх татар сьогодні Джумалі Ага. Він знав, що там, у козацькому таборі, його щастя і світ його очей, кохана жінка Амина, з його кривим сином. У тих двох істотах, Аміні і Гасанові, все його життя і без них немає йому живому вороття з цього скривавленого поля. Через те Джумалі непохитно вирішив або пробитись між ворогами до козацького табору й відняти Амину або покласти тут свою голову. Через те завзято бється Джумалі, і не одна вже чубата голова покотилася на зелену траву від його кривої шаблі.

Тут, на цьому окривленому полі, недалеко від свого побратима, гарцював і Іван Шевчик. Тільки сьогодні він бється зовсім неохоче і наче не своєю рукою.

Через що ж неохоче бється Шевчик? Чи він нездужає, чи може втомилася молодецька рука, як рубався він понад Качою? ... Ні, не слабкий він, і рука молодецька вже давно відпочила, а тільки помякшало його серце і вся душа лине туди, назад, у табір, де покинув він свою наречену. Марійчини карі очі і рожеві губи кличуть його геть з цього проклятого поля, де стільки крові й муки, туди до

себе, у табір, де чекають його святе кохання й милощі.

Забув козак запорозький статут — не знатись з дівчатами й жінками. Замисливсь він про Марійку, милуючи її у своїх думках і турбуючись, щоб там, у таборі, не скоїлося з нею чого лихого, він трохи відбився від товариства на бік і не вгледів, що прямує на його завзятий Джумалі Ага. От-от уже він близько... вже шабля бусурмена блиснула над козацькою головою... і тільки тоді опам'ятувався Шевчик.

Опам'ятувався, та було трохи пізно, бо хоч і вспів він підняти свою шаблю вгору і захистити нею голову, але ворог влучив його у плече...

Облився козак своєю кровю, але, не вважаючи на те, счепився з татариним битись. Бються звияжці хвилину й другу... Слабішає Шевчик, сходючі кровю. От уже почуває він, що скоро випаде шабля з його знесиленої руки, і зніме лютий бусурмен його молоду голову. І нудьга, смертельна нудьга взяла молодого козака за серце...

»Як? Вмерти тепер, коли відшукав він свою милу? Коли діждав своєї долі, свого щастя й радости?... Боже поможи, дай сили! Дай ще пожити... зазнати щастя, кохання!« Так благав Бога Шевчик і, згадавши про побратима, з мукою й надією шукає він його очима.

Проте Зачепа й сам побачив вже лихо і вихорем летів до бойців... Ще мить — і затріпотів завзятий Джумалі Ага на гострому списі Зачепа.

Впав татарський звияжець з коня на зелену траву, поливачи її гарячою кровю..., і смерть, смерть невблаганна, немилосердна почала спускати на його очі своє чорне запинало.

— Амина, Амина!... — хрипіли його холоднів-

ші вуста . . . , та ніхто вже не почув, що хотів сказати Джумалі своїй дружині у останню хвилину свого життя.

Схилившись з коня, дивиться Грицько, як гаснуть очі у бусурменського звияжця, але не чуває його серце, що це ті самі очі, що їх цілувала Саня, та сама його мила, що цілувала колись і його, Грицькові, очі.

»Радій же, козаче! Ти помстивсь за своє зруйноване щастя, ти вбив свого розлучника і супротивця.«

Але Грицько не знає того. Його серце ще не вдовольнилося кровю . . . І покинувши мертвого Джумалі, він знову кинувся доганяти татар.

Знесилений Шевчик повернув тим часом коня до табору. Козаки пробігли далі, і скоро Джумалі zostавсь один лежати у цьому кутку зеленого поля.

І лежить нерухомо татарський звияжець на м'якій траві. Дивляться його широко розплющені очі на блакитне небо, але не бачуть його; високо випались молодецькі груди, але не тріпоче вже в їх молоді серце, бо покинула вже душа тіло звияжця і полинула десь шукати горішнього царства.

А недалеко від того місця, у козацькому таборі, між великою купою полоняників, тяжко тужить молода, побусурманена українка Санька і благає Бога, щоб дав він перемогу татарам над козаками. Вона забула про те, що козаки — її брати, і по вірі і по рідній землі, і бажає їм загину, бо як не станеться того, то не бачити вже їй свого любого чоловіка Джумалі.

Тільки навдивовижу тут сталося диво. У великому смутку і замішанню забула українка Санька про те, що давно вже зламала вона святий хрест і побусурманилась, та й почала молитися правед-

ному Богові християнському, тому Богові, якому молилася змалку, як поруч із матір'ю щовечера стояла перед образами навколюшках.

Далі схаменулася бусурменка, що християнський Бог несхоче пособляти бусурменам, і почала про те саме молитися Аллахові і Магометові... Так розідралася надвое і загинула душа цієї нещасної людини, відцуралася своєї віри і своєї рідної України.

Не дійшли до неба такі нерозумні благання побусурманеної Саньки: не татари здолали козаків, а козаки вигубили велике бусурменське військо і геть у гори прогнали хана з рештою його орди.

XVI.

Високо держить чоло славний кошовий запорозький Сірко. Радісно сяють його очі, оглядаючи криваве поле. Те байдуже, що поміж кількома тисячма повбиваних татар лежить мало не сім сот козаків славного війська запорозького. Серце старого запорожця не сумує з того, а радіє і пишається. Воно щасливе з того, що не зрадили козаки стародавнім звичаям, не покинули товариство у пригоді і не осоромили козацької слави, слави війська запорозького. Не страхає Сірка страта життя кількох сот своїх козаків, а хоч і своє власне, а страхає страта слави, бо люди, міркував він, народяться нові, славу ж треба здобувати..., і народ, який занепасть свою славу, не легко й не скоро здобуде її знову, а може й навіки лишиться легкодухим, конаючи у чужім ярмі.

Давши козакам після бойовища кілька годин відпочити, Сірко тут же у окопах з великою честю і з пальбою поховав козаків, що поклали свої го-

лови за славу рідної України, а після того на ніч перейшов на північну сторону Гнилого моря.

На другий день знову Сірко серед степу. Скільки оком глянь, простяглося його військо. За військом ідуть побраті у полон бусурмени, за бусурменами — визволені з неволі християни; ще далі — великі табуни захоплених коней з усяким добром, а аж там, що вже й зовсім оком не досягнеш, ще йде частина запорозького війська.

Весело йдуть козаки. Далеко по безкрайому степу лунають голосні їх пісні про запорозьке вільне життя, про козацьку славу, про вірне кохання і про неволю України. Не один вік проливали свою кров сини України у січах з бусурменами — татарами та турками. Не мало посиротіло по Україні за три віки малих дітей і без ліку загинуло українського люду у тяжкій неволі, поки тепер славний кошовий запорозький Сірко надщербив таки міць Кримської орди, Як же й не радіти після того козакам? Як не радіти їм тепер, коли несуть вони з собою не тільки велику славу, але й велике багатство, якого не прогуляти мабуть за все своє життя, бо не лічучи скарбів і коней, що побрали запорожці, ще женуть вони силу заможних татар, за яких хан мусить заплатити добрий викуп.

От проминув уже Сірко й татарський Колончак, де козаки знову заняли великі гурти татарської худоби і, наблизившись до Чорної долини, отаборивсь на ніч, звелівши варити вечерю і пекти баранів стільки, щоб достало не тільки на військо, але й на весь ясир.

Тут за вечерею почув Сірко лиху вістку. Почув він, як поміж собою гомоніли козаки, що не всі українці, визволені з неволі, радіють тому, а що є й такі, що вже побусурманились і кленуть запорожців за

те, що ті ведуть їх з Криму, що всі побусурманені шкодіють за Кримом, де у їх zostалися оселі, скарб, а де у кого так жінки, а у жінок чоловіки, бо всякому, хто ламав хрест, давали у Криму ґрунт і як чоловікові то — жінку бусурменку, а як молодиці, або дівчині — то чоловіка бусурмена.

Ця лиха вістка гадюкою впилася Сіркові у серце. »Як же« — питав він себе — »мусить жити нещасна Україна, коли її діти цураються її, продають її за ласощі й розкоші, перекидаються хто в ляха, хто в москаля, а хто навіть і в татарина, аби тим досягти собі легшої долі?«

І старий козак зрозумів, що не через Польщу, або Москву гине його рідний край, а через себелюбство й легкодухість його дітей. Тепер Сіркові очевидячки стало, що гетьмани Брюховецький та Попович (Самойлович) відрікалися від вольностей України й українського люду не через що інше, як через бажання добути собі тим ласку і подарунки від Московського царя. Він зрозумів, що через себелюбство, слідом за гетьманами, пішла мало не вся козацька старшина, що полізла у пани, відцуравшись своїх рідних братів. Тепер йому визначилось, що його рідна Україна через те зневолюється, що половина старшини козацької перекуплена або підмогоричена московськими подарунками; що на ті подарунки московські бояри відбирають ґрунти і маєтки від тих з українців, які ще не хочуть зректися своїх вольностей, і роздають ті ґрунти старшині, що продає волю свого рідного краю; що через те і повстала руїна на Україні, що вся старшина дбає тільки про себе; що тая отрута себелюбства опанувала не тільки українською старшиною, а навіть поспільством, себто селянами, бо й ті, як він тепер почув, цураються свого рідного

краю задля лакомства нещасного — поганого і тим знищують останню надію на вільне, власне і незалежне існування України.

І понялося залізне Сіркове серце великою помстою до тих, що зрадили своїй вірі і своєму рідному краєві.

Не спав Сірко всю цю ніч під впливом тих тяжких думок, раннім же ранком звелів він зібрати до гурту всіх вирятуваних з Криму українців і інших людей, вдавших з себе у Криму християн, і сказав до їх таке слово:

»Чув я, брати мої й сестри, що не всі ви радієте серцем, йдучи у рідні землі, а що є й такі між вами, що шкодують за Кримом. Так от-що я скажу: силувати не буду нікого, бо яку ж з вас матиме користь рідна країна, коли приведу вас до неї силою... Хто хоче йти у рідний край, то ставайте праворуч, а хто хоче повернутися до Криму, переходьте ліворуч!« І перейшли у праву руку всі босоногі, голоколінники, замордовані невольники, й невольниці, а у ліву руку — вбрані у гарні, здебільшого — у татарські, вбрання.

Ще дужче засмутилося Сіркове серце, коли перелічив він лівобочних, бо їх було аж три тисячі, себто мало не половина всіх, що вдавали з себе християн. Про те, здавивши своє серце, Сірко сказав:

»Ну що ж, коли відцуралися вже ви своєї родини і рідного краю, то йдіть собі, куди знаєте!«

І ніхто, чуючи ці слова і бачучи у ту мить старого кошового, не вгадав би, яке пекло обурювало його серце і що він надумав вчинити.

Маючи ще надію, що не зможуть ці люди, що повернули вже від нього і пішли у південну сторону, по своїй волі відцуратися рідної землі, святої

церкви, гробків своїх батьків і хат, де матері породили їх на світ, зійшов Сірко на високу могилу і дивився у слід полоняникам, чи справді вони підуть до Криму, чи може повернуть на Україну... А душа старого козака нудьгувала і благала Господа, щоб прихилив він хрещених до рідного краю і повернув їх назад на Україну... Але не вернулися перевертні... Поспішаючи до Криму, вони скоро зникли за кряжем.

А хто ж це поспішає поперед усіх зрадників з малою дитиною на руках?... Це Грицькова наречена. Вона не знає свого лиха. Не знає, що того, до кого вона так поспішає, вже немає на світі... І біжить вона нетерпляче зєднатись з своїм чоловіком.

Вогнем печуть Сіркові очі те місце, де зникли зрадники. Все пекло, що палало в його серці, тепер в його очах. Це зразу побачили отамани, коли Сірко прикликав їх до себе, і вгадали, що буде якесь лихо.

»А беріть, брати — отамани«, сказав Сірко, »три тисячі наймолодших козаків, доженіть тих, що продали святий хрест і рідний край наш — Україну за ласощі бусурменські, та всіх у пень порубайте!«

Здрігнулися отамани, що таку силу людей треба вигубити, але ніхто й словом кошовому не суперечив, бо всім було відомо, що за зраду батьківщині повинно зрадника карати на горло. Тільки один курінний спитав:

— Навіщо ж так багато козаків брати? —

»На те«, відповів Сірко, »щоб більше козаків бачило, що буває тим, хто відрікається своєї рідної землі«.

Мовчки одібрали отамани молодих козаків з усіх курінів, не кажучи нащо й до чого. Визначили йти і Грицькові Зачепі. Попав би і Іван Шевчик у ту

ватагу, так не вигоїлась ще його рука, бо поразу у плечі була глибока.

Іван тепер лежить у таборі. Марійка простлала йому на зеленій траві зпід його сідла чепрак, а у голові підмостила сідло, і Іванові любо так лежати. Любо через те, що його мила тут, біля його, ластівкою припадає, поразу оббанює, кривавицю поцілунками висушує. І поразу тая йому не болить, і охочий він був так лежати все своє життя, щоб дивитись на свою дівчину і все слухати, як вона щебече, оповідаючи про своє життя у неволі.

Марійка вже розповіла своєму милому все, що було: і як її захопили татари, і як вона пробувала у неволі, і як на останці ханові у око впала.

Почувши оповідання про ту останню ніч, Іван вхопивсь за шаблю, але Марійка весело його заспокоїла:

»Все те, любий мій, минулося і чести своєї я не стеряла! Господь дав мені силу, а ти, коханий, поспів вирятувати!«

Сама Марійка розпитувала про матір і батька і про те, коли саме Іван був у останнє у рідному місті, Мишуринім Розі. У таких розмовах минали хвилини й години і цілі дні, але закохані того не помічали... Їм здавалося, що то була все одна хвилина.

*

Вибігли отамани з молодими козаками на кряж. Поперед їх розстилася розлога Чорна долина, а по зеленій траві тієї долини мов комашня чорніли ті, що були колись їх братами і земляками, а тепер стали ворогами. Тільки тепер, показуючи на чорну комашню, отамани виявили, що всіх тих зрадників, потурнаків, Сірко звелів скарати смертю.

І біжить уже та кара до безщасних, мов слухняна куля, випалена з Сіркової влучної рушниці... І падають уже задні втікачі, поливаючи кровю зелену траву долини. Упадають тепер побусурманені зрадники навколюшки, хрестяться і присягаються знову хрест прийняти, аби їх було помилувано... Але немає їм покути і опрощення, бо немає й того, хто один мав силу спинити цю кару і подарувати їм життя... Прощайте всі надії на долю й життя!... смерть чекає всіх!...

Туманіють Грицькові очі, бачучи кров беззбройних. Немає в його очах того пекучого погляду, яким він дививсь, воюючи з ворогами. Немає тієї й міці в руці і того хисткого заміру, що був завжди. Небоязкий Грицько Зачепа, а весь тремтить і не наміє глянути увічі тим беззбройним, що він рубає шаблею... От когось набіг його кінь... Ще підняв Грицько окривавлену шаблю...

»Гриць!« почувся несамовитий скрик.

Козак глянув і впізнав ту, кого кохав, кого шукав... Пізнав безщасний свою Саню, свою милу, по якій так боліло і нудьгувало його серце... Вона стояла, захиляючи дитину рукою, а в очах її Грицько побачив і смертельний жах і благання... Благання простити її за зраду йому, Грицькові, і за зраду рідній Україні... і подарувати життя їй і дитині!...

— Саню! — хотів промовити козак, але невимовив сього слова — уста його заніміли.

Впала з руки козака гостра шабля додолу і скамянів він, незводячи очей з тієї, що була його милою і йому обіцялася, але тепер з дитиною на руках бігла до Криму.

І зрозумів козак все. Зрозумів, що Санька не його, що вона побусурманилась, а його забула, що він

мусить, по наказу кошового, вбити її, як зрадницю, і що він цього не зробить... Не зробить через те, що немає в світі такої сили, щоб примусила його встромити шаблю у те серце, яке він кохав і кохає ще й зараз. Але не може ж він і зрадником стати і не послухати наказу кошового...

Всі ці думки прудкою й пекучою блискавкою промайнули в голові козака і запеклися у серці... І сталося недобре діло... Грицько витяг з халяви ножа, встромив його собі у серце, що не мало вже сили жити, і мертвий впав з коня, заливши гарячою кров'ю ту, через кого загинув.

Не надовго й Санька пережила того, кому зрадила, бо тут же зняли їй голову інші козаки.

Іде Сірко чистим полем, схилившись до сідла, і думає тяжку думу... Думу про розідраний надвоє його рідний край — Україну, колись вільну, веселу й багату, а тепер поруйновану, зубожену, зневолену і покривджену навіть своїми дітьми. Він знає, що його слава не врятує України від недалекого сконання, бо тією славою користується не Україна, а Московське царство... І гнітить його серце думка про, темрявою вкриту, будучину рідної України.

З тими думками надіхав Сірко до долини, що була рясно засіяна безголовим трупом побусурманих християн і з жалем у серці та сльозою на очах промовив:

»Простіть мені, брати мої! Але краще вам спати тут до страшного суду Господнього, аніж розплоджуватись у Криму на безголовя рідній нашій землі, а собі, без святого хреста, на вічну погибель!«

І поїхав засмучений кошовий геть від Чорної долини і, піднявши своє військо, хутко повів його до Січі.

XIV.

Ой пе в Січі козацтво, гуляє . . . та батька свого, старого характерника Сірка, славить-прославляє. Тужить хан Кримський, тиняючись по зруйнованому Бахчисараю, та Сірка кляне-проклинає. Скреготить зубами султан Махмуд у Стамбулі, знявши з пересердя голову своєму визирю. Ключуть орли і чорні крюки тіло зрадливої Саньки, що лежить у Чорній долині поруч з трупом загубленого нею козака Зачепа. А Шевчик Іван з своєю вірною дівчиною Марійкою вже до рідного села підїзжає батькові й матері рідну дитину вертає і, взявши її за білу рученьку, веде до святої Божої церкви чесний шлюб узяти.

